

In Conceptual History and Historical Periodization: Examining the Concept of "The People" in Iranian History up to the Constitutional Revolution¹

Nayere Dalir²

Received:2025/04/13
Accepted:2025/11/20

Abstract

Conventional periodizations of Iranian history have predominantly been based on dynasties, governments, or religious markers. With the advent of modernity discourse, concepts such as "ancient," "new," and "contemporary" – which generally rely on Eurocentric narratives – have also entered this field. This article seeks to propose an "alternative foundation" for the periodization of Iranian history, grounded in Reinhart Koselleck's "Theory and Method of Conceptual History." From Koselleck's perspective, the ultimate aim of conceptual history is to assess the possibility of "historical periodization" based on shifts in the meanings of fundamental concepts. The central question of this research is: How does conceptual history enable historical periodization, and how can one, by relying on the concept of "the people" (mardom), reveal a period-based model of Iranian history? To demonstrate the efficacy of this method, the concept of "the people" is examined as the most pivotal element in the social relations of Iranian history. The findings indicate that the conceptual evolution of "the people" and its contrast with the concept of "subject" (ra'iyat) profoundly reflect the socio-political context of each era. Furthermore, the present study shows that on the threshold of the Constitutional Revolution, although the modern concept of "citizen" is absent in lexical terms, an understanding of it is manifested through pre-modern concepts such as "the people" (mardom), "nation" (mellat), and even "subject" (ra'iyat). This signifies a semantic rupture in which the "horizon of expectation" of the constitutionalists had surpassed their conceptual "space of experience," becoming a fundamental challenge in the formation of modern political discourse in Iran.

Keywords: Conceptual History, Reinhart Koselleck, Historical Periodization, The People, Subject (Ra'iyat), Citizen, Constitutional Revolution.

Introduction

This study aims to propose an alternative foundation for periodizing Iranian history by employing the theoretical framework of Begriffsgeschichte (conceptual history), as developed by Reinhart Koselleck. Departing from conventional periodizations based on dynasties, governments, or religious markers, this research posits that shifts in the semantic fields of fundamental concepts, particularly "the people" (mardom),

1. DOI: 10.22051/hph.2025.49802.1780

2. Associate Professor of Iranian History, Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran. n.dalir@ihcs.ac.ir.

Print ISSN: 2008-8841/ Online ISSN: 2538-3507

offer a more profound basis for historical division. The central inquiry explores how conceptual history enables historical periodization and how a conceptual model of Iranian history can be articulated through the evolution of "the people" as a core social entity. This research article seeks to establish a novel foundation for the periodization of Iranian history, moving beyond conventional models centered on dynastic changes, state formations, or religious paradigms. Inspired by the German tradition of "Conceptual History" (Begriffsgeschichte), particularly the work of Reinhart Koselleck, the study argues that historical epochs can be effectively delineated by tracing the semantic transformations of fundamental socio-political concepts. Koselleck's theory posits that concepts are not merely reflections of social reality but active agents in shaping it. They encapsulate past experiences "space of experience" and future aspirations "horizon of expectation", and their evolution marks historical thresholds (Sattelzeit).

Materials & Methods

The article selects the concept of "the people" (mardom) as its central analytical lens, deeming it the most pivotal and enduring concept in Iran's social history. The core research question investigates how the conceptual evolution of "the people" and its semantic field – including concepts such as "subject" (ra'iyat), "the masses" (khalq), "nation" (mellat), and "citizen" – can provide the foundation for a new historical periodization. The methodological approach involves both diachronic (tracing evolution over time) and synchronic (analyzing relationships within a specific period) examination of key Persian texts from various eras, ranging from ancient inscriptions and Middle Persian Zoroastrian texts to medieval chronicles, advisory literature (andarz), and early modern political discourse.

Discussion & Results

The analysis identifies several distinct conceptual periods in Iranian history:

1. Achaemenid Period: The concept is not unified. Terms like bandaka- (bondsmen/subject), kāra- (people/army), martiya- (mortal/man), and zana- (inhabitants) represent different facets of the populace within an imperial ideology of loyalty and obedience.
2. Sasanian Period: A clearer duality emerges. Mardom is used in ethical-advisory literature as a universal term for humanity or the Zoroastrian community, while bandaka in juridical texts denotes all subjects of the Shahanshah, theoretically flattening the social hierarchy into universal subjecthood.
3. Threshold Period of Early Islam: The Arab conquest introduces a profound semantic rupture. Pre-Islamic concepts lose their potency, replaced by new Arabic-derived concepts like ummah (religious community) and, crucially, mawālī, which positioned Iranians in a subordinate and often marginalized relationship with the Arab ruling elite.
4. Early Islamic Persian Revival (Samanids): With the resurgence of Persianate states and historiography, concepts like khalq/khalāyeq (creation/creatures) gain prominence, reflecting a blend of Islamic and Persian worldviews focused on governance, welfare, and social order.
5. Medieval Period (e.g., Seljuqs): The duality between "the people" and ra'iyat becomes central in advisory literature like Nizam al-Mulk's Siyasatnama. The discourse emphasizes the ruler's responsibility (ra'iyat-dari) but within a firmly hierarchical, pastoral model (ruler-shepherd, people-flock).
6. Post-Mongol Period (Ilkhanate): The trauma of invasion accelerates the use of khalq to denote a suffering mass. Historians like Joveyni portray "the people"

primarily as *khalāyeq* in need of protection and justice from any ruler – even a non-Muslim – prioritizing stability and survival over political agency.

7. Pre-Modern Period (Timurid, Early Safavid): The discourse of *ra'iyat* is theoretically pursued by thinkers like Fazl ullah Khonji. He ideologizes the "shepherd-flock" metaphor, advocating the absolute obedience of the "flock" to the "shepherd"-king, thereby stripping the concept of "the people" of any political subjectivity.

8. Constitutional Era: This period represents the ultimate conceptual threshold. A fundamental semantic rupture occurs. The pre-modern "horizon of expectation," dominated by the *ra'iyat* model, is challenged by a new one demanding the rule of law and popular sovereignty. The modern concept of "citizenship" is functionally and aspirationally present, driving the revolutionary movement. However, a key finding of this research is its "lexical absence" in foundational documents like the Constitutional decrees and laws. Instead, new expectations are forced into older semantic vessels: "nation" (*mellat*), "the people" (*mardom*), and even "subject" (*ra'iyat*) – which now implies "subjects of the state." This created an unresolved conceptual tension – a clash between the entrenched model of "*ra'iyat*-as-flock" and the emerging yet incomplete ideal of the "citizen."

Conclusion

This article demonstrates that a conceptual-historical approach successfully provides a robust alternative periodization of Iranian history, one that reveals the deep structures of political thought and social relations. The semantic journey of "the people" and its tense dialogue with "the subject" (*ra'iyat*) acts as a barometer for broader historical shifts—from imperial consolidation to foreign conquests, and from medieval kingship to modern revolution. The primary achievement highlights the paradoxical legacy of the Constitutional Revolution. While it created a decisive break in the "horizon of expectation," its "space of experience" lacked the fully formed conceptual toolkit – most notably, the solidified concept of "citizen" – to fully bridge that gap. Consequently, the central political struggle in modern Iran can be interpreted, at a conceptual level, as a prolonged and often implicit conflict between the enduring logic of *ra'iyat* (in new forms) and the still-evolving and contested project of citizenship. The research underscores that focusing solely on reforming the "form of government" during the Constitutional era, without simultaneously forging and institutionalizing its correlative concept—the "citizen"—left a fundamental theoretical and practical void that continues to shape Iran's socio-political landscape.

References

A: Persian sources

- Abdi, Isa. (2022). People in the discourses of contemporary Iranian history (1285–1357). Tehran: Farhāmeḥ. [In Persian]
- Ahmadvand, S., & Yavar, M. (2015). Evolution in the concept of people from Subject to Population the first steps towards globalization in Qajar era. *Strategic Studies of Public Policy*, 6(18), 91–124. https://sspp.iranjournals.ir/article_13798.html [In Persian]
- Andersen, N. Å. (2015). On Reinhart Koselleck's conceptual history (N. Akbari Moghadam, Trans.). In A. Heydari & others (Eds.), *Theory and reality* (pp. 237–261). Tehran: Tīsā [In Persian]
- Bal'amī, Abū 'Alī. (1974). *Tārīḳ-e Bal'amī: Takmaleh va Tarjomeh-ye Tārīḳ-e Ṭabarī* (M. T. Bahar, Ed.; M. P. Gonābādī, Compiler). Tehran: Ketābforūšī-ye

Zavvār [In Persian]

- Bellamy, R. (2015). *Citizenship: A very short introduction* (Abdolreza Salar Behzadi, Trans.). Tehran: Basira [In Persian]
- Dalir, N. & Matloubkari, E. (2022). Reexamining the two concepts of “mardōm” and “bandag” in Andarz-nāmehs and Persian legal texts of the Zoroastrian Middle Period. *Language Studies*, 13(1), 135–159. <https://doi.org/10.30465/ls.2022.38707.2011>. [In Persian]
- Dalir, N. (2014). Discourse of the (Ra'yat) and (Ra'ee) in the “Book of precept” system of the Islamic historical period. *Contemporary Political Studies*, 5(13), 62–82. <https://doi.org/10.22081/cps.2014.1507>. [In Persian]
- Dalir, N. (2021). Historical sociology of the "sacredness of the sultan" and the concept of "Zill Allah" based on historiographical sources of the Ilkhanid period. *Historical Perspective & Historiography*, 31(28), 101–119. <https://doi.org/10.22051/hph.2022.39400.1597>. [In Persian]
- Kadioğlu, Ayşe. (2024). *the transformation of citizenship: From membership to fundamental rights*. Tehran: Naqd-e Farhang. [In Persian]
- Hasandoust, M. (2014). *Etymological dictionary of the Persian language* (5 vols.). Tehran: Farhangestān-e Zabān va Adab-e Fārsī. [In Persian]
- Hassandokht Firooz, S. (2021). *A study of the lexical field of the subaltern in the contemporary Iranian socio-political sphere* (Doctoral dissertation). Faculty of Literature and Humanities, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. [In Persian]
- Hassandokht Firooz, S., Nojournian, A., & Davari Ardakani, N. (2020). A model for studying socio-political key concepts in the history of contemporary Iran. *Journal of Iranian History*, 13(1), 77–99. <https://doi.org/10.52547/irhj.13.1.77>. [In Persian]
- Heidegger, Martin. (2019). *Being and Time*. Translated by Siyavash Jamadi. Tehran: Qoqnūs. [In Persian]
- Heydari, A., et al. (2015). *Theory and Reality*. Tehran: Tīsā. [In Persian]
- Heydarnezhad, Y. (2021). The position of the holy matter in the historiography of Medina and Iraq. *Historical Perspective & Historiography*, 31(28), 81–100. <https://doi.org/10.22051/hph.2023.41879.1632>. [In Persian]
- Hirschler, Konrad. (2016). *Medieval Arabic historiography: Authors as actors*. Translated by Zohayr Siyamiyan Gorji. Tehran: SAMT. [In Persian]
- Iranmanesh, M. R. (2015). *The concept of citizenship: Concepts, components, principles, contexts, and models*. Tehran: Negāh-e Mo‘āser. [In Persian]
- jamadi, S. (2008). *The background and epoch of phenomenology: An inquiry into the life and thought of Husserl and Heidegger*. Tehran: Qoqnūs. [In Persian]
- ĵowaynī, ‘Atā-Malīk. (1983). *Tahrīr-i nū az Tārīk-e ĵahāngošāy* (M. Tharwat, Ed.). Tehran: Amīrkabūr. [In Persian]
- ķonĵī, Fazlollāh b. Rūzbihān. (1983). *Solūk ul-Mulūk* (M. A. Movahhed, Ed.). Tehran: ķārazmī. [In Persian]
- ķonĵī, Fazlollāh b. Rūzbihān. (2005). *Mehmān-nāmeḥ-ye Boķārā* (M. Sotudeh, Ed.). Tehran: Bongāh-e Tarĵomeḥ va Našr-e Ketāb. [In Persian]
- ķonĵī, Fazlollāh b. Rūzbihān. (2005). *Tārīk-e Ālam-ārā-ye Amīnī* (M. A. Ashiq, Ed.). Tehran: Mīrāt-e Maktūb. [In Persian]
- Koselleck, Reinhart. (2022a). *Conceptual history: New foundations of historical theory*. Translated by Isa Abdi. Tehran: Farhāmeḥ. [In Persian]
- Koselleck, Reinhart. (2022b). *Journal of the History of Ideas*. Translated by Behnam Joodī. Tehran: Gām-e Nū [In Persian]
- Mollaei Tavani, Alireza. (2022). *When is the origin of the new epoch of Iranian*

- history? *History of Islam and Iran*, 32(54), 161–181.
<https://doi.org/10.22051/hii.2022.38812.2593>. [In Persian]
- Mollaei Tavani, Alireza. (2023). *Periodization in history: A research project*. Tehran: Pazhūheshgāh-e ‘Olūm-e Ensānī va Motāle‘āt-e Farhangī. [In Persian]
- Manzlo, Alan. (2024). *The Routledge Companion to Historical Studies*. Translated by Seyyed Hashem Aghajari and Behzad Karimi. Tehran: Farhang-e Našr-e Nū. [In Persian]
- Masoudi, Ali. (2021). *The Iranian Constitutional Revolution and the question of law: An introduction to the modern concept of constitution and the first generation of Iranian intellectuals' understanding of it*. Tehran: ‘Elmī va Farhangī. [In Persian]
- Matloobkari, S., & Dalir, N. (2021). A study of the function and meaning of four words conveying the socio-political concept of "people" in Old Persian inscriptions. *Social History Studies*, 11(2), 291–316.
<https://doi.org/10.30465/shc.2022.40839.2351>. [In Persian]
- Mirfakhraei, Mahshid. (2014). *an analysis/examination of Dēnkard Book VI*. Tehran: Pazhūheshgāh-e ‘Olūm-e Ensānī va Motāle‘āt-e Farhangī. [In Persian]
- Nizām ul-Molk, Abū al-Ḥasan Ḥasan b. ‘Alī. (1961). *Sīyar ul-Molūk (Sīyāsāt-nāmeḥ)*. Edited by Hubert Darke. Tehran: Bongāh-e Tarjomeh va Našr-e Ketāb. [In Persian]
- Mirfakhraei, Mahshid. (2018). *Dādestān-e Dīnī: Pāre-ye dovvom (Porsesh-hā-ye 41 tā 92) [Dādestān-e Dīnī: Part Two (Questions 41 to 92)]* (with introduction, transcription, Persian translation, notes, and Pahlavi text). Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Sharafi, M. (2013). Reflection of the Belief in Divine Will in Historiography of Ilkhanid Period: With an emphasis on Jahāngushāy and Wassāf History. *Jostārhā-ye Tārīkhī*, 4(2), 69–91.
https://historicalstudy.iics.ac.ir/article_971.html. [In Persian]
- van Dijk, Teun A. (2021). *Society and discourse: How social context influences text and talk*. Translated by Taher Asgharpoor. Tehran: Negāh-e Mo‘āser. [In Persian]
- Zeilabi, N. (2014). Historical Evolution of a Term; Ra iyyat and its Classification in Islamic Administration. *Journal of Islamic History and Civilization*, 1(10), 87–104. <https://sanad.iau.ir/Journal/jhcin/Article/788037/FullText>. [In Persian]
- B: Decrees and Laws**
- Farmān-e Avval, Dovvom va Sevom-e Mašrūteh ((1285–1286 H.Sh. / 1906–1907 M.). *Farmān-e Mašrūtiyyat (Emzā-ye Mozaffar al-Dīn Shāh)*. Tehran: Majles-e Šorā-ye Mellī / Majles-e Šorā-ye Eslāmī (matn-e aslī dar majmū‘eh-ye asnad-e mashrūteh). [In Persian]
- Qānūn-e Nezām-nāmeḥ-ye Entekābāt-e Majles-e Mašrūteh-ye Avval va Dovvom (1906–1907). *Electoral. Regulations for the First and Second National Consultative Assemblies (Guild-based and Revised)*. Tehran: Majles-e Šorā-ye Mellī. [In Persian]
- Motammem-e Qānūn-e Asāsī-ye Mashrūteh (1907). *Supplementary Fundamental Law of the Persian Constitution (Supplement to the 1906 Constitution)*. Tehran: Majles-e Šorā-ye Mellī [In Persian]
- C: English books**
- Koselleck, *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*, translated by Keith Tribe, London: Cambridge University Press.
- Koselleck, Reinhart. (2018). *Sediments of time: on possible histories*. [translated and edited into English] Stefan-Ludwig Hoffmann and Sean Franzel. Stanford

University Press, Stanford, California.
Koselleck, Reinhart. (1989). social history and conceptual history; International Journal of Politics, Culture, and Society, V2; Issue 3; 308-325.

©2025 Alzahra University, Tehran, Iran. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC-ND 4.0 license) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

دو فصلنامه علمی تاریخ نگری و تاریخ نگاری دانشگاه الزهرا (س)
سال سی و چهارم، دوره جدید، شماره ۳۴، پیاپی ۱۱۹، پاییز و زمستان ۱۴۰۳
مقاله علمی - پژوهشی
صفحات ۶۸-۳۷

تاریخ مفهومی و دوره بندی تاریخی؛ بررسی مفهوم «مردم» در تاریخ ایران تا عصر مشروطه^۱

نیره دلیر^۲

تاریخ دریافت: ۲۴/۰۱/۱۴۰۴

تاریخ پذیرش: ۲۹/۰۸/۱۴۰۴

چکیده

دوره بندی های متعارف تاریخ ایران، عمدتاً بر محور سلسله ها، دولت ها یا شاخص های دینی استوار بوده اند. با ورود گفتمان مدرنیته، مفاهیمی چون «باستان»، «جدید» و «معاصر» نیز - که عموماً بر روایت های اروپامحور تکیه دارند- به این عرصه وارد شدند. این مقاله در پی ارائه «مبنایی دیگر» برای دوره بندی تاریخ ایران است که بر «نظریه و روش تاریخ مفهومی» رابنهارت کوزلک استوار گردیده است. از نگاه کوزلک، غایت روش تاریخ مفهومی، امکان سنجی «دوره بندی تاریخی» بر پایه تحولات معنایی مفاهیم بنیادین است. پرسش محوری این پژوهش آن است که تاریخ مفهومی چگونه قابلیت دوره بندی تاریخی را فراهم می سازد و چگونه می توان با تکیه بر مفهوم «مردم»، الگویی دوره ای از تاریخ ایران را نمایان ساخت؟ برای نمایش کارآمدی این روش، مفهوم «مردم» به عنوان محوری ترین رکن در مناسبات اجتماعی تاریخ ایران بررسی شده است. یافته ها نشان می دهد که سیر تحول مفهومی «مردم» و تقابل آن با مفهوم «رعیت»، بازتابی ژرف از بستر اجتماعی - سیاسی هر دوره است. همچنین، پژوهش حاضر نشان می دهد که در آستانه تحولات عصر مشروطه، مفهوم مدرن «شهروند» از منظر واژگانی غایب است، اما فهمی ناقص از آن در قالب مفاهیم پیشامدرنی مانند «مردم»، «ملت» و حتی «رعیت» متجلی

۱. شناسه دیجیتال (DOI): 10.22051/hph.2025.49802.1780

۲. دانشیار تاریخ ایران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران. n.dalir@ihcs.ac.ir

می‌شود. این امر حاکی از گسستی معناسناختی است که در آن «افق انتظار» مشروطه‌خواهان از «فضای تجربه» مفهومی ایشان پیشی گرفته و به چالشی بنیادین در شکل‌گیری گفتمان سیاسی مدرن در ایران تبدیل شده است. **کلیدواژه‌ها:** تاریخ مفهومی، رای‌نهارت کوزلک، دوره‌بندی تاریخی، مردم، رعیت، شهروند، مشروطه.

مقدمه

در نخستین نگاه‌ها مورخان مسلمان مانند طبری، ابن اثیر، ابن خلدون و... دوره‌بندی‌هایی وجود دارد که بر اساس دو دسته کلی «اساطیری» و «تاریخی» پایه‌ریزی شده‌اند. آن‌ها در یک قالب کلی، تاریخ بشر را از آدم و پیامبران شروع کرده، سپس به بخش اساطیری و تاریخی پیوند زده‌اند؛ بنابراین طبیعی است که از یک الگوی مشابه پیروی کرده باشند. این الگوواره ساختار «خاندانی - سلسله‌ای»، «دگرگونی قدرت» و «گفتمان دینی - مذهبی» را نمایان می‌سازد. با ورود اندیشه‌های جدید در عصر مدرن و بروز تغییراتی بنیادین در دانش تاریخ، دوره‌بندی نیز تحولات مهمی پدیدار شد. بر این اساس، در یک طراحی مشهور، تاریخ ایران در دوره‌های اصلی «باستان»، «اسلامی/میانه» و «مشروطه/معاصر» تعریف گردید. هر کدام از دوره‌های مذکور نیز به ادوار و اعصار خردتری تقسیم شدند و عموماً «سلسله‌ها» و «جابه‌جایی دولت‌ها» کانون دوره‌بندی‌های خردتر قرار گرفت. این دوره‌بندی‌ها، به‌رغم جدل‌ها و چالش‌های بسیار وارد بر آن، به‌نوعی تاکنون نیز رواج دارد و در فضای آموزشی و حتی پژوهشی همچنان جایگاه خود را حفظ کرده است. شایان توجه است که با وجود چالش‌ها و منازعات جدی در هر کدام از این دسته‌بندی‌ها، طرح و بحث آن‌ها در مجال این پژوهش قرار ندارد؛ چرا که در اینجا تلاش شده مبنای دیگری، و رای دگرگونی «قدرت‌ها و دولت‌ها» و جابه‌جایی «خاندان‌ها و سلسله‌ها»، به‌عنوان «دوره‌بندی» معرفی شود.

این مقاله با بهره‌گیری از چارچوب نظری «تاریخ مفهومی» رای‌نهارت کوزلک، به بازخوانی تاریخ ایران از خلال تحولات یک ابرمفهوم کلیدی، یعنی «مردم» پرداخته است. تاریخ مفهومی Begriffsgeschichte به‌عنوان یک راهبرد تحلیلی، نه‌تنها به دنبال ردیابی تحولات واژگانی، بلکه در پی کشف میدان‌های معنایی، جدال‌های گفتمانی و نسبت مفاهیم با تجربه‌های زیسته است (نک: کوزلک، ۱۴۰۱: الف و ب؛ Koselleck, 1989: 325- Koselleck, 2004: 105-93). مفهوم «مردم» The People/Das Volk یکی از مفاهیم بنیادین Grundbegriffe است که در دوره مدرن دستخوش دگرگونی‌های شگرف شده و بار معنایی آن در بستریهای مختلف

سیاسی، اجتماعی و فرهنگی بازتعریف شده است. مفاهیم سیاسی - اجتماعی «داعیه عمومیت» دارند و همواره دارای «ابهام ذاتی» هستند. مفهوم «مردم» نیز از این قاعده مستثنی نیست: این مفهوم در عین ابهام، می‌تواند به گروه‌های مختلفی از جامعه اشاره کند و در میدان‌های معنایی متفاوتی قرار گیرد. در مقابل دوره‌بندی‌های رایج مبتنی بر سلسله‌ها یا گسست‌های سیاسی، این پژوهش استدلال کرده است که تحول در میدان‌های معنایی، پادمفهوم‌ها، و نسبت «افق انتظار» با «فضای تجربه» در مفهوم «مردم»، امکان ارائه یک دوره‌بندی تاریخی مبتنی بر مفهوم را فراهم می‌سازد. با ردیابی این تحولات از دوران باستان تا آستانه مشروطه، نشان داده شده است که چگونه مفاهیمی چون «بندگ»، «رعیت»، «خلق» و در نهایت «ملت»، هر یک در یک «دوره آستانه‌ای» خاص، معنای مسلط «مردم» را شکل داده‌اند. یافته‌ها حاکی از آن است که گسست مشروطه، نقطه اوج یک «دوره آستانه‌ای» طولانی بود که در آن «افق انتظار» جدیدی از «شهروندی» در تقابل با «فضای تجربه» کهن «رعیت-رمة‌گی» قرار گرفت، هرچند این تقابل هرگز به طور کامل در بستر واژگانی و حقوقی ایران حل نشد.

چنانچه اشاره رفت دوره‌بندی‌های رایج تاریخی در ایران، عمدتاً اسیر دو الگوی «سلسله‌ای-خاندانی» و «دینی-مذهبی» بوده‌اند. این مقاله، با عبور از این الگوها، از منظر «تاریخ مفهومی» راینهارت کوزلک به تاریخ می‌نگرد. از نگاه کوزلک، تاریخ چیزی نیست جز «دوره‌بندی»، و دوره‌بندی نیز خود را در «تحولات مفهومی» نشان می‌دهد. مفاهیم، نه تنها بازتاب واقعیات اجتماعی، بلکه عامل فعال در شکل‌دهی به واقعیات هستند. آن‌ها حامل «تجربه»‌های گذشته و «انتظار»‌های آینده‌اند. این پژوهش، مفهوم «مردم» را به‌عنوان یک «مفهوم بنیادین» [Grundbegriff] برگزیده است تا از رهگذر تحول معنایی آن، «لایه‌های زمانی» مختلف و «دوره‌های آستانه‌ای» تاریخ ایران را نمایان سازد. پرسش اصلی این است: تحولات مفهومی «مردم» و میدان‌های معنایی آن (مانند بندگ، رعیت، خلق، ملت، شهروند و...) چگونه می‌تواند مبنایی برای یک دوره‌بندی نوین تاریخی فراهم آورد؟

آنچه تاکنون در جامعه علمی تاریخ ایران رخ نداده دوره‌بندی بر اساس مفاهیم و به طور مشخص روش - نظریه تاریخ مفهوم/مفهومی بوده است. از آنجا که تاکنون در سنت تاریخ‌نگاری ایرانی، دوره‌بندی بر اساس مفاهیم بنیادین صورت نگرفته است، این پژوهش در تاریخ‌نگاری ایرانی از پیشینه‌ای برخوردار نیست. هر چند در سنت تاریخ‌نگاری آلمانی، به ویژه در آثار کوزلک، به شدت به این امر توجه شده است (نک: کوزلک، ۱۴۰۱). شایان توجه است یکی از بزرگترین غفلت‌های ما بحران واژگانی و مفهومی است. کتاب مفهوم‌شناسی تاریخ اثر آلن مانزلو، از خلال بررسی مفاهیمی که ناظر بر نحوه کار مورخان هستند، مرجعی انتقادی در

باب آراء و نظریه‌هایی فراهم می‌آورد که باعث بازاندیشی در تاریخ و عملکرد آن شده‌اند. استدلال او بر این پایه استوار است که مورخان، پیش از درگیر شدن با گذشته، باید تصدیق کنند که گذشته و تاریخ، فضای هستی و معرفتی یکسانی ندارند (نک: مانزلو، ۱۴۰۳)، اما پرسش این است که تاریخ مفهومی چیست؟ و هدف نهایی آن چه چیزی است؟ بر باور کوزلک اساساً تاریخ چیزی نیست جز دوره‌بندی. چرا؟ زیرا ماهیت دوره‌بندی این است که تمام مضامین، مفاهیم و عناصری به کار گرفته می‌شود تا یک دوره از دوره‌ای دیگر «مشخص» و «متمایز» شود (نک: کوزلک، ۱۴۰۱، الف و ب).

آنچه در این جا نقطه کانونی قرار دارد، این مشخصه است که زبان، یک امر اجتماعی، تاریخی و فرهنگی است؛ هر گاه یک نقطه عطف یا «تحول بزرگ» در مسیر عادی زندگی ایجاد شود، اثر خود را در زبان نشان می‌دهد و زبان در برابر این چرخش یا گسست موضع می‌گیرد و نمود این دگرگونی زبان در «مفهوم» نهفته است. به عبارتی دیگر، زبان و اجتماع با هم کنش متقابل دارند (نک: ون دایک، ۱۴۰۰)؛ یعنی تحولاتی که درون یک جامعه روی می‌دهد، در گفتارها و متون منعکس می‌شود. در واقع زبان؛ میانجی ما و واقعیت‌های اجتماعی، سیاسی گفتمان‌ها، آینه‌ای از تاریخ تحولات اجتماعی هستند. زیرا متون، واقعیت‌های اجتماعی، سیاسی یا فرهنگی دوران خود را بازتاب می‌دهد. مورخان اجتماعی، پس از بررسی سطح کنش‌های گفتمانی، می‌توانند به سطوح گسترده‌تر و زیرین کنش‌های اجتماعی، ساختارها و الگوی مناسبات قدرت راه ببرند (نک: عبدی، ۱۴۰۱).

راینهارت کوزلک نظریه‌پرداز اصلی «تاریخ مفاهیم»، کتاب هشت جلدی خود با عنوان *مفاهیم بنیادی تاریخ* را با هدف بررسی فروپاشی جهان قدیم و پیدایش جهان جدید، از قرن هجدهم به بعد، بر اساس درک و دریافت تاریخی - مفهومی این فرآیند تدوین کرده است. کوزلک نظریه‌پرداز آلمانی شناخته‌شده در مکتب کارل اشمیت و لوویت، بوده و یکی از مسئولان دایره‌المعارف هشت جلدی تاریخ مفهوم آلمانی به شمار می‌رفته است. وی برای فهم مفاهیم غیرقابل تعریف زمانه خویش، و برای بسط فراز و فرود و تغییرات معانی هر مفهوم در کنار میدان معنایی مفهومی آن، و با استعانت از تقابل‌واژه‌ها یا پادمفاهیم، روشی را بنا نهاده که بعدها در مقالات و کتب متعدد آن را بسط داده است. تاریخ مفاهیم کوزلک از جمله کارهایی است که نه تنها در ایران کمتر شناخته شده، بلکه حتی بسیار دیرنگام به زبان انگلیسی نیز شناسانده شده است. ویژگی مهم کار کوزلک که او را در کنار کسانی چون فوکو نیز قرار می‌دهد، توجه به گسست‌های معنایی است. کوزلک در شناخت مفاهیم آلمانی، بازه زمانی ۱۷۵۰-۱۸۵۰ را به عنوان یکی از زمانه‌های گسست در نظر گرفته و باور دارد که گذار به مدرنیته، درونمایه مفاهیمی که از پیش وجود داشته و همچنان

به کار گرفته می‌شوند، تغییر داده است. تغییرات این مفاهیم، امکان بررسی بیشتر شرایط تاریخی - اجتماعی و زبانی را فراهم می‌کند.

چارچوب مفهومی

دوره و دوره‌بندی: دوره‌بندی تاریخی به مجموعه‌ی کاوش‌های نظری و ایده‌ها گفته می‌شود که می‌کوشند تاریخ جهان یا تاریخ یک کشور یا یک تمدن را بر مبنای تفکر/گفتمانی خاص و بر پایه‌ی برش‌های زمانی/تاریخی به دوره‌ها یا دوران متمایزی تقسیم کنند تا از یک سو، فهم تاریخ یا تجزیه و تحلیل فرایندهای تاریخی گذشته امکان‌پذیر شود و از دیگر سو، چشم‌اندازهای کنونی و آینده‌ی آن ترسیم شود و کیفیت ویژگی‌های خاص هر دوران را در قیاس با دوران پیشین و گاه پسین نشان دهد. در این فرایند، رویدادهای گذشته به بسته‌های زمانی متمایز و متفاوت تقسیم می‌شوند. در دوره‌بندی‌ها، معمولاً دوران/دوره‌ها بر پایه‌ی رهیافت‌های نظریه‌پردازان و بر مبنای اهمیت موضوع مورد بحث آن‌ها، بر اساس نقطه‌های عطف و تعیین‌گر از یکدیگر تمایز می‌یابند. این رخدادها یا نقطه‌های عطف ممکن است در هر نوع دوره‌بندی، از دوره‌بندی‌های دیگر متفاوت باشند. هرچند تعیین دقیق آغاز و پایان هر دوران آسان نیست و اغلب تداخل‌ها و هم‌پوشانی‌های فراوانی میان آن‌ها وجود دارد، اما این دوره‌بندی‌ها می‌توانند بر اساس اندیشه و چشم‌انداز فیلسوف یا متفکر تاریخی و همچنین نظریه‌پرداز دوره‌بندی، یا بر پایه‌ی مبنای روش، گفتمان و هدفی که او دنبال می‌کند دستخوش تغییر شوند. به همین سبب، می‌توان انواع دوره‌بندی‌های تاریخی داشت: دوره‌بندی‌های مبتنی بر فناوری، نظام سیاسی، دگرگونی اجتماعی و اقتصادی، هنر و ادبیات، دین و دین‌ورزی و مانند آن‌ها (ملایی توانی، ۱۴۰۳؛ همو، ۱۴۰۱؛ ۱۶۱-۱۸۱؛ همو، ۱۴۰۳). دوره‌بندی با نگاه کلان به تاریخ صورت می‌پذیرد و طبیعتاً با اشراف به کل دوره‌ها می‌توان حدس زد که جامعه به کدام سو خواهد رفت.

مفهوم: مهم‌ترین تعریف در این پژوهش، تعریف واژه «مفهوم» است. در واقع کوزلک تمایز میان واژه (word) و مفهوم (concept) را یادآور شده است. واژه از نظر معنایی مبهم نیست، اما «مفاهیم؛ واژه‌های بسیار مهمی هستند که ادعای عمومیت دارند و همیشه دارای معانی متعددی هستند، زیرا عصاره چندین معنای بنیادین‌اند و از آنجا که تاریخ و زبان برهم اثر می‌گذارند و یکی قابل تقلیل به دیگری نیست، مفاهیم برای ساخت سیاسی و اجتماعی جامعه ضروری تلقی می‌شوند و مبارزه برای تسلط معنایی، جنبه مهمی از تاریخ اجتماعی بوده است» و «هر واژه یک دوره‌ی حیات و ویژگی‌های حیاتی دارد و مجهز به ساختار زمانی درونی است». افزون بر این، پادمفهوم‌ها نیز همانند مفهوماها مهم هستند (Koselleck, 2018: 198).

در هر مفهوم بنیادینی، تجارب گوناگون تاریخی و معانی متعددی نهفته و ممزوج شده است. به همین دلیل، برخلاف واژگان که تعریف‌پذیرند، مفاهیم همواره نیازمند تفسیر و محل منازعه هستند. به عبارتی، واژه‌ها به روشنی قابل تعریف و ایضاح هستند و دستگاه‌های معرفت‌ذهنی، دلالت‌گری آن‌ها را فهم می‌کنند و بر سر معنای «واحد» توافق می‌کنند. درحالی‌که مفاهیم بنیادین، بسیار پیچیده‌تر از معانی «واژه‌ها» هستند و باید در نظر گرفته شوند. واقع این است که دستگاه‌های معرفتی به «توافق ذهنی» درباره مفاهیم دست نمی‌یابند. چرا که مفاهیم، محصول روندی نشانه‌شناختی طولانی مدت سیاسی و اجتماعی و حاوی تجربه‌های گوناگون، متعارض و متناقض هستند. مفاهیم بنیادین به افق انتظار، تجربه زیسته، کنش و واکنش‌های پیچیده دلالت می‌کنند. بنابراین وجود آن‌ها برای صورت‌بندی ضروری‌ترین مسائل زمانه اجتناب‌ناپذیر است. معناهای متعدد مفاهیم ذاتاً «مناقشه»برانگیز هستند. دلالت‌های چندگانه، روایت‌گری «چند معنایی» را بازتاب می‌دهند. بنابراین می‌توان درباره آن‌ها منازعات مفهومی پر دامنه‌ای را شناسایی کرد (نک: کوزلک، ۱۴۰۱؛ همو، ۱۴۰۱).

مفاهیم در افق جدید و معطوف به آینده به کار می‌روند. روایت این تغییر، بخش مهمی از میدان پژوهشگری در قلمرو «تاریخ ایده» و «تاریخ مفهومی» است. برای شناخت پدیده‌ها، لازم است این پرسش طرح شود که این پدیده چه جایگاهی در مناسبات اکنون دارد، نقش و کارکرد آن چیست و چگونه شکل گرفته تا به دست ما رسیده است؛ بدین ترتیب پیوند تاریخی خود با پدیده‌ها را فهم می‌کنیم. در واقع طنین گذشته بر همه چیز، حتی «واژه»، وجود دارد. «واژه‌ها در حال حرکتند»؛ تاجایی که از معانی دیروز خود دور می‌شوند و مناسبات خود را با کلمات گذشته بر هم می‌زنند و در زمان حال و آینده با کلمات دیگر در ربط قرار می‌گیرند.

پادمفهوم‌ها: Counter - concept مفاهیمی هستند که در مقابل مفهوم دیگر می‌گیرند. درک هر مفهوم، مستلزم درک مفهوم متقابل آن است. «مردم» در تقابل با مفاهیمی مانند «شاه»، «حکمران»، و به اقتضای دوره‌های مختلف در تقابل با «بندگ»، «رعیت» و «شهروند» معنا می‌یابد. کوزلک از «پادمفهوم» به عنوان ابزار سرکوب معنایی یاد می‌کند (کوزلک، ۱۴۰۱ الف: ۸۷). برای مثال، در گفتمان انقلابی، «مردم» در برابر «طاغوت» قرار می‌گیرد.

«میدان معنایی» (field) رابطه یک مفهوم با دیگر مفهومی‌ها را میدان معنایی می‌گویند. رابطه یک مفهوم از مفاهیم دیگر گسسته نیست و تحلیل در زمانی و هم‌زمانی را نمی‌توان از هم تفکیک کرد.

زمان‌های تاریخی و لایه‌های زمانی: مراد از مفهوم «زمان» در اینجا در واقع «زمانمندی» است

که با «زمان» تفاوت دارد. انسان موجودی «زمانمند» است و «زمانمندی» او در «تاریخ‌مندی» اش تفسیر می‌شود. انسان موجودی تاریخی است، یعنی تفسیر هستی و امکاناتش در هر دوره تاریخی به نحوی خاص و از پیش فراداده شده است (جمادی، ۱۳۸۷: ۵۲۳-۵۱۴؛ هایدگر، ۱۳۹۸: ۷۷۳-۸۱۹ و ۷۳ - ۴۰) زمان تاریخی، زمان تجربه‌ی بشری است و بر اساس تنوع تجربه، کوزلک به «زمان‌های تاریخی» باور دارد و نه «زمان تاریخی»؛ زمان‌های تاریخی هم همچون رسوبات زمین‌شناختی، چندلایه هستند (نک: کوزلک ۱۴۰۱؛ همو، ۱۴۰۱؛ Koselleck, 2018).

در زمانی، هم‌زمانی، ناهم‌زمانی: رویداد تاریخی از دل یک توالی زمانی سر برمی‌آورد. شاهد عینی کسی است که از میان تصادف‌های بی‌شمار، رویداد را در قالب یک روایت «قبل از» و «بعد از» می‌ریزد و چارچوب زمانی برای آن تعریف می‌کند؛ به این تصادف‌ها معنی می‌دهد و آن را در یک توالی زمانی روایت می‌کند. این توالی زمانی، یک ساختار ذاتی برای رویداد تولید می‌کند که آن را ساختار «درزمان» می‌نامیم. تمام رویدادها ساختار درزمانی خود را دارند و توالی‌های اجتناب‌ناپذیری مانند «قبل و بعد» و «زودتر و دیرتر». تحلیل درزمانی به بررسی خاستگاه و تحولات مفاهیم منفرد می‌پردازد و معنای مفهوم را تعیین می‌کند. تحلیل هم‌زمانی دربردارنده تحلیل میدان معنایی است که مفاهیم در آن پدیدار می‌شوند و با دیگر مفاهیم در ارتباط قرار می‌گیرند. «هم‌زمانی ناهم‌زمان‌ها» و «ناهم‌زمانی هم‌زمان‌ها» - کوزلک هر دو را به کار می‌گیرد -، در اینجا، هم‌زمان‌ها، هم‌زمان‌های سالی و کروئولوژیک‌اند. ممکن است نه تنها در چند جامعه، بلکه در یک جامعه نیز بخش‌های مختلفی از جامعه از نظر chronologic (سالی) هم‌زمان باشند، اما از نظر تاریخی ناهم‌زمان باشند. این وضعیت به‌ویژه در دوره‌های گذار رخ می‌دهد؛ دوره‌هایی که در آن‌ها اندیشه‌های سنتی متعلق به یک زمان تاریخی و اندیشه‌های مدرن متعلق به زمان تاریخی دیگری‌اند، اما به صورت کروئولوژیک هم‌زمان در کنار هم قرار می‌گیرند. «هم‌زمان‌های غیرهم‌زمانی» به حضور هم‌زمان لایه‌های گذشته در رویداد کنونی اشاره دارد که موجب شکل‌گیری انتظارات جدیدی برای آینده می‌شود. هم‌زمانی ناهم‌زمانی‌ها: حضور هم‌زمان لایه‌های گذشته در رویداد کنونی که باعث ایجاد انتظارات جدید برای آینده می‌شود. لایه‌های زمانی و هم‌زمانی ناهم‌زمان‌ها در یک زمان مشخص به این معناست که لایه‌های معنایی از ادوار مختلف، به طور هم‌زمان حضور دارند. این امر موجب می‌شود درک واحدی از یک مفهوم (مانند مردم) در میان گروه‌های مختلف اجتماعی وجود نداشته باشد.

دوره آستانه‌ای: *sattelzeit* در «دوره‌های آستانه‌ای» دگرگونی‌هایی در فهم و دریافت هر

جامعه از زمان یا افق زمانی پدید می‌آید، چرخش مهمی در معنای مفاهیم و واژگان سیاسی و اجتماعی رخ می‌دهد. دوره‌های آستانه‌ای، دوره‌های گذاری هستند. دوره‌های گذاری (transitional period) دوره‌هایی هستند که در آن‌ها از یک دوره با یک قلمرو تجربه و افق انتظار خاص، آرام‌آرام وارد یک دوره‌ی دیگری با یک قلمرو تجربه و افق انتظار دیگر می‌شویم. این وضعیت، وضعیتی نه این و نه آن دارد؛ وضعیتی «نه هنوز» و «ای‌کاش» دارد و بین دیروز و فردا قرار دارد. دوره‌های گذاری که در آن‌ها مفاهیم قدیمی معنای خود را از دست می‌دهند و مفاهیم جدیدی با معانی نو پدید می‌آیند. برای ایران، مانند قرون نخست ورود اسلام به ایران، و یا گذار به مدرنیته.

افق انتظار و فضای تجربه: این دو مقوله دیالکتیک تاریخ را می‌سازند. «فضای تجربه» حاصل کنش‌های گذشته است، درحالی‌که «افق انتظار» به آینده جهت دارد. شتاب دوران مدرن، فاصله بین این دو را افزایش می‌دهد. زبان در متن یک واقعیت و در متن یک تجربه است، اما درعین‌حال تجربه محض هم نیست؛ زیرا امکانیت تجربه محض وجود ندارد. امکانیتی که افزون بر قلمرو تجربه، در برابر آن افقی می‌گشاید که کوزلک از آن به‌عنوان «افق انتظار» نام می‌برد. افق انتظار؛ رو به سوی آینده بودن آدمی است و با قلمرو تجربه در یک دیالکتیک قرار می‌گیرد که بسته به دوره‌ها و بافت‌های تاریخی، نسبت آن تغییر پیدا می‌کند. جوامع بر اساس تجربه‌های خود و بر اساس نسبت میان قلمرو تجربه‌شان با افق انتظارشان، ضرب‌آهنگ و درجه شتاب گوناگون دارند. به قول کوزلک آنچه مدرنیته را مدرنیته می‌کند، شتاب پیدا کردن زمان است؛ یعنی زمان در مدرنیته سرعت می‌گیرد و چون سرعت می‌گیرد، فاصله میان قلمرو تجربه آدمی و افق انتظار او افزایش می‌یابد. حد نهایی انسان، زبان نیست، بلکه زبان در بطن یک تجربه شکل می‌گیرد و درعین‌حال تجربه محض نیز نیست. «افق انتظار» رو به آینده است و با تجربه در رابطه‌ای دیالکتیکی قرار می‌گیرند که با توجه به بافت‌های تاریخی این رابطه تغییر می‌کند. فضای تجربه در هر رویداد، باعث ایجاد افق انتظار جدیدی می‌شود و رویداد تاریخی تازه‌ای را می‌آفریند. این امر نشانگر حضور لایه‌های زمانی از گذشته تا آینده در هر رویداد است، لایه‌هایی که عامل تاریخی در زمان وقوع رویداد در نظر دارد، حتی اگر نسبت به آن‌ها خودآگاهی نداشته باشد. با این حال، سطح دیگری از لایه‌های زمانی وجود دارد که توسط راوی روایت‌های تاریخی، یعنی مورخ، به رویداد تحمیل می‌شود. امری که در اکنون ساخته می‌شود. بر اساس رویداد کنونی و تجربیات گذشته، حرکت آن به سمت وقایعی است که هنوز رخ نداده‌اند و تجربه نشده‌اند. در هر رویداد تاریخی، فضای تجربه و افق انتظار عاملان تاریخی به‌طور توأمان حضور دارند.

این مقاله مدعی ایجاد یک دوره‌بندی برای کلیه مفاهیم مجموعاً نیست. با این‌همه، به این امر باور دارد که به دنبال «دگرگونی تاریخی»، بسیاری از مفاهیم معناهای تازه‌ای یافته‌اند. مفاهیم تازه‌ای خلق شده‌اند و مفاهیم بسیاری مرده‌اند. طبیعتاً ارائه یک دوره‌بندی که بتواند چرخش‌های مفهومی، معنایی و کارکردی همه مفاهیم را به طور جامع نشان دهد، ناممکن یا دست کم بسیار دشوار است؛ بنابراین نگارنده مدعی طرح یک دوره‌بندی مفهومی نیست که به موجب آن بتوان دگرگونی‌ها، چرخش‌های معنایی و کارکردی تمامی مفاهیم را توضیح داد. به بیان دیگر، این قلم معتقد است برای مفاهیم بنیادی و اثرگذار تاریخ بشر و شبکه‌های منتسب به این مفاهیم کلیدی می‌توان دوره‌بندی‌های متمایزی طراحی کرد؛ اگر چه در تحلیل نهایی ممکن است اشتراک‌های زمانی و دورانی درباره بسیاری از آن‌ها یافت.

دلالت‌های مفهوم مردم در دوره‌های مختلف تاریخ ایران

در میان مفاهیمی که در تاریخ بشر خلق شده‌اند، طبعاً مفاهیم اجتماعی و سیاسی پرکاربردترین مفاهیمی بودند که در قلمرو علوم انسانی مورد استفاده قرار گرفتند و مناقشه‌های فراوانی درباره معناها و کارکردهای آن‌ها شکل گرفته است. سنت «دوره‌بندی تاریخ‌نگاری مفهومی» از همین زاویه می‌کوشد به شبکه‌ای از مفاهیم اجتماعی - سیاسی پرکاربرد که با زیست تاریخی، تمدنی، فرهنگی و مذهبی ایرانیان پیوند خورده است؛ مانند مفاهیم مردم، رعیت، خلق، عامه، عوام‌الناس، جماعت، امت، توده و در سطح بالاتر و مدرن‌تر مفاهیم شهروند، ملت و احزاب سیاسی بپردازد. در این پژوهش مفهوم مردم - از کلیدی‌ترین، پرکاربردترین و کهن‌ترین مفاهیم زنده موجود در مباحث اجتماعی - سیاسی بررسی شده و دوره‌بندی تاریخ ایران بر اساس مفهوم «مردم» و مهم‌ترین میدان معنایی آن، یعنی مفهوم «رعیت» صورت‌بندی می‌شود. مفهوم مردم یک مفهوم کلیدی برای فهم تاریخ اجتماعی در ایران است. با توجه به بروز تغییرات سیاسی - اجتماعی در ایران، تحول مفاهیم در تاریخ اندیشه سیاسی باید بررسی شود.

می‌دانیم که مفهوم مردم در حال دگرگونی و بسط بوده و مؤلفه‌ها و جنبه‌های معنایی جدیدی از زمان مشروطه به این سو پیدا کرده است. طرح پرسش‌هایی که مبانی نظری مفهوم مردم را در نسبت «زبان» و «زمان» نشانه رود، از مهمات پژوهش‌هایی که می‌تواند در این حوزه قرار گیرد. پرسش‌هایی مانند: از چه زمانی مفهوم مردم پدید آمده و روایت‌های ایرانی چگونه این مفهوم را تولید کرده و رشد داده‌اند؟ و چه بستر اجتماعی بر پدیدار شدن این مفاهیم و میدان معنایی آن موثر بوده و چه مؤلفه‌هایی بر روایت متن خود را تحمیل کرده‌اند؟ و مردم چگونه در مقام یک مفهوم در فضای سیاسی - اجتماعی پس از سقوط ساسانیان در متون دوره

اسلامی با هویت ایرانی پدیدار شد؟ زمینه‌های این پدیدآیی چه بوده است؟ و چه نسبتی با هویت ایرانی داشته است؟ در یک بازه زمانی چند صد ساله از دوران میانه تاریخ ایران، چه تغییراتی در میدان واژگانی این مفهوم روی داده است؟ محرک چرخش‌ها، دگرگونی‌ها، تداوم‌ها و گسست‌های مفهوم مردم در چه بستر اجتماعی - سیاسی رخ داده است؟ و چگونه در این متون پدیدار شده است؟ این پرسش‌ها در تلاشند بخشی از معمای پیچیده مفهوم «مردم» را در نسبت با «لایه‌های زمانی» و «وجه زبانی» مسئله‌مند سازند. پاسخ به این پرسش‌ها مجال وسیع و گفتاری مفصل می‌طلبد؛ بنابراین در این پژوهش، تنها طرح‌واره‌ای از دوره‌بندی بر اساس مفهوم بنیادین «مردم» در تاریخ ایران ترسیم می‌شود.

ممکن است میانه یک حکومت، مفاهیم و میدان‌های معنایی آن‌ها تغییر یابند و مبنای عوض شود. بنابراین در این پژوهش «متن» ملاک است و این که متن را چه «کسانی» می‌نویسند. بدیهی است که این متن‌ها در دوره سلسله‌های حاکم بر ایران و به زبان فارسی نوشته شده‌اند و متن‌های اثرگذاری در تاریخ تفکر ایرانیان بوده‌اند. اما در پاسخ به این پرسش‌ها که چرا به این دوره‌بندی قائلیم؛ این دوره‌بندی چه نسبتی با دوره‌بندی‌های سیاسی رایج دارد؛ و این دوره چه ویژگی‌هایی دارد که با دوره پیشینی و پسینی خود متفاوت و متمایز است؛ باید دو وجه را در نظر گرفت؛ نخست: این امر به بستر اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی باز می‌گردد؛ وجه دوم کنشگرانی که با مسئله زبان در ارتباط هستند و قدرت روایت‌گری درباره مفاهیم را دارند؛ به ویژه با مقوله مردم و امر حکمرانی سروکار دارند. چه کسانی می‌توانند سخن گویند و چرا این کنشگران زبانی، مفاهیم را در این دوره به یک معنا و در دوره دیگر به معنای دیگر به کار می‌بردند؟

در پاسخ به پرسش چه کسانی مفاهیم را می‌سازند؟ پاسخ روشن به نظر می‌رسد: کنشگران. اما کنشگران چه کسانی هستند؟ در این جا باید از درباریان و دیوانیان نام برد. این توضیح شایان توجه است که پارادایم مسلط تاریخ‌نگاری در سده‌های گذشته ایران، معمولاً تاریخ سیاسی و خاندانی بوده است؛ شاید در این میان استثنائاتی نیز وجود داشته باشد که هنوز به سخن در نیامده باشند. از این رو، همواره باید در ابراز نظر قطعی محتاط بود. با این همه، با در نظر گرفتن این ملاحظه و در یک اظهار نظر اجمالی می‌توان گفت روند حاکم و رایج در سنت تاریخ‌نگاری ایرانی، «تاریخ سیاسی» به روایت «سنتی» آن بوده و راویان آن غالباً «دبیران/دیوانسالاران» بوده‌اند. هنگامی که نظام مفهومی دبیران دیوانسالار که مهم‌ترین تاریخ‌نگاران ما بوده‌اند؛ از خلال متون بررسی و کاوش می‌شود، نکته‌ای حائز اهمیت آشکار می‌گردد: پایگاه «برتر» اجتماعی آن‌ها که در چارچوب قدرت تعریف می‌شود، امکان آن را

نمی‌دهد که تاریخ را از «پایین» بنگرند. به عبارت روشن‌تر، دستگاه مفهومی دبیران بازتاب نظام «قدرت» است، اما بنا بر باور هیرشلر، «مورخ» به شبکه‌ای که درون آن زیست می‌کند و یا خلق می‌کند، تعلق دارد؛ بنابراین مؤلف در مقام «کنشگری» است. کنشگری که «مفهوم» می‌سازد، معانی مفاهیم را «تغییر» می‌دهد، «جابجا» و حتی «حذف» می‌کند. «مؤلفان متون» را نباید به‌مثابه اسیران صرف قدرت در نظر گرفت؛ چراکه در متن‌های تولید شده، عبارات و مفاهیمی وجود دارد که مجموعاً شبکه‌ای از آن ساخته می‌شود که «میدان کنشگری» مورخان را ترسیم می‌کند. مورخ، برخلاف آنچه درباره مورخان درباری گفته می‌شود، سخنگوی صرف دستگاه سیاسی نبوده و در شبکه‌ای از مناسبات اجتماعی قرار داشته یا برای خویش ساخته بوده است؛ مفاهیم، واژگان و عبارات درون این شبکه، معناهای گوناگونی می‌یابند که یکی از آن‌ها همان معنایی است که حکومت در نظر داشته است (نک: هیرشلر، ۱۳۹۵).

دوره اول: مردم - اتباع

از منظر تاریخ مفهومی کوزلک، تحلیل مفهوم «مردم» در ایران باستان، در تقاطع مناسبات اجتماعی، سیاسی و دینی شکل گرفته و در طول زمان دچار تغییرات معنایی شگرفی شده است. مفهوم «مردم» در فضای گفتمانی هخامنشی فاقد وحدت معنایی امروزی خود بود و در یک «تجربه فضای انتظار» خاص، توسط مجموعه‌ای از مفاهیم ریشه (ستاک‌های -martiya, ba^adaka- zana- kāra- بازنمایی می‌شد. هر یک از این مفاهیم، بخشی از واقعیت اجتماعی را پوشش می‌داد و در مجموع، «ساختار مفهومی» حاکم بر درک «مردم» را تشکیل می‌دادند. دوره هخامنشی را می‌توان از یک منظر «دوره آستانه‌ای» در نظر گرفت که در آن، معنای «مردم» در حال گذار از مفاهیم «قبیله‌ای» و «دینی» به سوی مفاهیم سیاسی «تابعیت» و «فرمان‌برداری» بود. مفهوم ba^adaka- به معنای «بستن» نمونه‌ای کلیدی از این گذار است. این مفهوم در «زمانی - هم‌زمانی»، هم‌بار معنایی «برده» و هم «تابع وفادار» را حمل می‌کرد. این چندمعنایی، نشان‌دهنده کشمکش بین یک ساختار اجتماعی قدیمی (برده‌داری) و یک ساختار سیاسی جدید - تابعیت مطلق در برابر شاه - است. مفهوم kāra- نیز در این دوره آستانه‌ای، نقش دوگانه «مردم/سپاه» را ایفا می‌کرد. حمایت این نهاد برای داریوش در مرحله کسب مشروعیت «تجربه»‌ای حیاتی بود، اما با تثبیت قدرت «انتظار» برای نظم جدید، نقش آن کم‌رنگ شد. این تغییر، بازتاب گذار از یک ساختار مبتنی بر نیروی مردمی به ساختاری دیوان‌سالار و سلطنتی متمرکز است. هر یک از این مفاهیم، شاخصی برای درک «ساختارهای سیاسی و اجتماعی» دوران خود هستند (نک: دلیر و مطلوب کاری، ۱۴۰۰: ۱۳۵-۱۵۹):

- ba³daka, شاخص رابطه «فرمانروایی - فرمان‌برداری» و ایدئولوژی وفاداری مطلق در امپراتوری هخامنشی؛
- Kāra, شاخص نقش نیروی مردمی در مشروعیت‌بخشی اولیه و سپس ادغام آن در ساختار دیوانی؛
- martiya, شاخص عام‌ترین و پرکاربردترین لایه معنایی مرتبط با «مردم» در گفتمان رسمی؛
- zana, شاخص مفهوم مردم به‌مثابه «باشندگان» یک قلمرو.

مفهوم «مردم» در ایران باستان یک کل واحد نبود، بلکه میدان نزاع چندین مفهوم رقیب بود که هرکدام بخشی از واقعیت اجتماعی و نیازهای گفتمانی قدرت را بازتاب می‌دادند. بررسی در زمانی این مفاهیم، گسست معنایی mardōm را از حیطة سیاسی - اجتماعی به حیطة دینی - انسان‌شناختی نشان می‌دهد و تحلیل هم‌زمانی آن‌ها، ساختار پیچیده روابط قدرت و تعلق را در یک امپراتوری باستانی آشکار می‌سازد. این تحلیل، تاریخ ایران را نه صرفاً به‌عنوان رشته‌ای از رویدادها، بلکه به‌عنوان تحول در ساختارهای معنا ساز و مفاهیم بنیادین آن می‌فهمد (همان).
احتمالاً مفهوم بندگ در دوره اشکانی نیز در همان معنای عصر ساسانی به‌کار می‌رفته است، هرچند دلایل و مستندات کافی برای بررسی این موضوع در دست نیست. مفهوم «آزادان» نیز در دوره اشکانیان، نه صرفاً یک طبقه اجتماعی، بلکه ستون فقرات ساختار قدرت غیرمتمرکز و ایدئولوژی حکمرانی این سلسله بود. نام «آزادان» خود گویای یک تقابل مفهومی مهم است: آزادان Āzādān به معنای «آزادگان»، «اشراف» و کسانی که از حقوق و امتیازات کامل برخوردارند. در تقابل با «بندگان» Bandagān قرار می‌گیرد که شامل کشاورزان، پیشه‌وران و حتی بزرگان و اشراف می‌شده‌اند و در واقع شامل تمام اتباع شاهنشاهی بود.

دوره دوم: مردم - بندگ

واژه mardōm غالباً در متون اندرزنانه‌ای و در معنای عامه مردم، اعم از زردشتی و غیرزردشتی، به‌کاررفته است و در غالب متون فقهی - حقوقی واژه bandag در معنای فرمان‌بر به کار می‌رود. در اینجا بر دو نتیجه متمرکز شده است: نخست، کاربرد فراگیر واژه mardōm به‌عنوان اصطلاحی عام در اندرزنانه‌ها. mardōm با کاربردی فراگیر و عام‌تر که از رواج بیشتری در نظم اجتماعی آن زمان برخوردار بود و به پیروی از آن، از تواتر بیشتری در متون اندرزنانه‌ای برخوردار است. مفهوم مردم در اندرزنانه‌ها از پرکاربردترین واژگانی است که جدای از جایگاه طبقاتی انسان‌ها، به وضعیت اخلاقی ایشان توجه می‌کند و به‌عنوان اصطلاحی

عام برای تمامی اعضای جامعه، فارغ از سوگیری‌های دینی یا اجتماعی ایشان، به کار می‌رفته است. این واژه گاه تنها به به‌دینان و اعضای جامعه زردشتی اطلاق می‌شده است، اما در مواقعی به تمامی افراد بشر اطلاق شده است. دوم، واژه *bandag* در متون فارسی میانه. واژه *bandag* نیز در هر دو معنی فرمان‌بر و برده در متون ایرانی میانه به‌کاررفته است و بنابراین، مفهومی دوگانه در تاریخ اجتماعی - سیاسی دارد. این دو، از مهم‌ترین مفاهیمی هستند که شاخصه‌های عمومی اعضای جامعه ساسانی را بر ما آشکار می‌سازند و اگرچه در کتیبه‌های رسمی ساسانی چندان به کار نرفته‌اند، اما از آن‌ها با تواتر نسبتاً زیادی در متون فارسی میانه زردشتی یاد شده است. بررسی دقیق‌تر مفهوم این واژگان نشان می‌دهد که *mardōm* واژه‌ای است که به توصیف وجه اجتماعی تمامی افراد جامعه می‌پردازد. این واژه گاه در معنای اعضای جامعه زردشتی به‌کاررفته است و گاه در معنای تمامی جامعه بشری استعمال شده است. واژه *bandag* نیز در معنی‌های برده، بنده و فرمان‌بر در متون فارسی میانه به‌کاررفته است.

در متون فقهی - حقوقی، به دلیل ماهیت دقیق‌تر مطالب، شاهد حضور کمتر واژگان عامیانه هستیم؛ از این رو، به نظر می‌رسد که اعضای جامعه، هنگامی که در بافت سیاسی و حقوقی بررسی می‌گردند، نیاز است با واژگانی تخصصی‌تر معرفی شوند که معرف آنان در سلسله‌مراتب سیاسی باشد. از این رو، در این دسته از متون شاهد حضور بیشتر مفهوم سیاسی *bandag* و اصطلاحات مشتق از آن هستیم. باوجوداینکه واژه *bandag* در غالب متون پهلوی در معنای برده یا بنده و خدمتکار به‌کاررفته است، به نظر می‌رسد که با توجه به پیشینه واژگانی موجود در فارسی باستان، در متون فقهی - حقوقی فارسی میانه زردشتی از این واژه برای توصیف فرمان‌بران شاهنشاه ساسانی استفاده شده است. این واژه اگرچه در متون فارسی میانه در معنی‌های برده و بنده به‌کاررفته است، اما در متون فقهی - حقوقی عمدتاً در معنای فرمان‌بر به‌کاررفته است و بر تمامی اتباع و پیروان شاهنشاه ساسانی اطلاق می‌شده است. کاربرد اصطلاحاتی مانند *bandag šāh šāh* یا *dehgān ī šāhān šāh* در متون فقهی - حقوقی نیز ناظر بر همین مفهوم سیاسی است. در مقابل اصطلاحاتی مانند *mard ī šahr* رای بحث درباره نقش اعضای جامعه در رابطه آنان با دیگر اعضای اجتماعی و اجتماعیاتی که به آن‌ها تعلق دارند، استفاده شده است. با توجه به پیشینه کاربرد مفهوم بنده در عصر هخامنشی، به‌کاربردن واژه *bandag* برای تمامی فرمان‌بران شاهنشاه اعم از عوام، بزرگان و اشراف، نشان‌دهنده رویکرد دولت ساسانی به فرمان‌بران خود است که به‌صورت نظری، تمامی اعضای جامعه را تابعان شخص شاهنشاه می‌دانست (نک: دلیر و مطلوب کاری، ۱۴۰۱: ۱۵۹-۱۳۵).

بین دوره اول و دوم از منظر تبعیت از حکومت تفاوت چندانی وجود ندارد؛ در هر دو دوره، مراد از مردم (با هر واژه‌ای که استفاده شود، اعم از بندگان یا بندگان یا کاره، مرتبه، یا زنه)، اتباع و فرمان‌بران است و اصولاً مردم در نزد فرمانروایان به معنی فرمان‌بران است. دو مفهوم کلیدی *mardōm* و *bandag* هر یک در «لایه‌های زمانی» و «فضاهای گفتمانی» متفاوتی عمل می‌کردند و شاخص‌های مهمی برای درک ساختار اجتماعی و سیاسی آن عصر هستند. این وضعیت، صحنه‌ای از کشمکش و هم‌زیستی مفاهیم رقیب در دوره ساسانی به تصویر می‌کشد.

مفهوم *mardōm* از هویت دینی تا اخلاق جهانی

این مفهوم در یک «فضای تجربه» اجتماعی - دینی و در تقابل با گفتمان سیاسی رسمی شکل گرفته بود. گستره معنایی سیال: معنای *mardōm* در یک «آستانه معنایی» دائمی به سر می‌برد. گاه به «مردم زرتشتی» (هویت دینی خاص) اشاره داشت و گاه به «تمام بشریت» (مفهومی عام و اخلاقی). این سیالیت، به متن اجازه می‌داد تا با «افق انتظار» مخاطبان مختلف سازگار شود. کاربرد در گفتمان اخلاقی - اندرزی: در متون اندرزی، *mardōm* به‌عنوان یک «مفهوم بنیادین» برای خطاب قرار دادن جامعه، فارغ از جایگاه طبقاتی، به کار می‌رفت. مشتقاتی مانند *mardōm-dōstīh* (مردم دوستی) و *mardōmīh* (مردم بودن/انسانیت)، این مفهوم را به یک سامانه ارزشی تبدیل می‌کرد که بر اخلاقیات فرا طبقاتی تأکید داشت. فروپاشی ساسانیان، یک تجربه طبیعی برای سنجش ماندگاری مفاهیم ایجاد کرد. مفهومی که هستی آن وابسته به یک ساختار سیاسی خاص بود، یعنی *bandag*، با آن ساختار دوره ساسانی از میان رفت. اما مفهومی که ریشه در زندگی اجتماعی، اخلاق و هویت فراگیر داشت یعنی *mardōm* از این گسست تاریخی جان سالم به در برد و حتی قدرتمندتر شد؛ زیرا اکنون بار سنگین حفظ تداوم هویت جمعی را به دوش می‌کشید. این وضعیت نشان می‌دهد که چگونه رویدادهای تاریخی بزرگ و «آستانه‌ها» می‌توانند سرنوشت مفاهیم را رقم بزنند، برخی را به حاشیه برانند و به برخی دیگر اجازه دهند تا به کانون فرهنگ و هویت یک تمدن تبدیل شوند (نک: همان).

دوره آستانه‌ای: موالی و سده‌های نخست اسلامی

در دو سده نخست اسلامی، هرچند با متن کمتر مواجهه هستیم؛ اما از سیاق متونی که دسترس هستند و یا بعدها تولید شده‌اند، می‌توان از مفاهیمی چون جماعت، امت، ملت اسلام - به معنای آیینی - مسلمانان، مؤمنان، موالی و... سخن گفت. این متون همگی به زبان عربی نگاشته شده‌اند و ویژگی آن‌ها در این است که مفاهیم پیشین، جایگاه خود را از دست داده‌اند و

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۴، شماره ۳۴، پاییز و زمستان ۱۴۰۳ / ۵۷

مفاهیم دینی و سنت عربی جایگزین آن‌ها می‌شوند. در این مقطع، فاتحان به‌ویژه خلافت اموی که جزو ملت اسلام بودند، ایرانیان را در جایگاه «موالی» - که سنتی عربی و مربوط به دوره جاهلی است - قرار دارند و بنا بر به وضعیت غالب و مغلوب، شرایط خاصی ایجاد شد که به دلیل گسست معنایی، دلالتی و مفهومی، نمی‌توان آن را جزو دوره‌بندی مفهوم مردم در نظر گرفت. موقعیت فرمانروایان و فرمان‌بران از اساس تغییر کرده و از رابطه «حکومت - مردم» به رابطه «فاتح - مغلوب» تغییر وضعیت داده است. این وضعیت جدید را در سه سطح می‌توان صورت‌بندی کرد:

۱- سطح عمومی: عرب - عجم (نژادی) ۲- سطح مذهبی مسلمان - مجوس (اعتقادی)
۳- سطح اجتماعی: مولی / موالی (رابطه ولا).

چنانچه اشاره رفت، سطح سوم که در بُعد اجتماعی قرار دارد را نمی‌توان به‌مثابه بخشی از دوره‌بندی مفهوم مردم در نظر گرفت. در این وضعیت، به‌خصوص در دوران خلافت اموی، رویکرد به‌شدت نژادپرستانه نسبت به موالی وجود دارد و عملاً از رابطه دو سویه حکومت و مردم خارج شده و رابطه برده و مالک شکل گرفته و حکومت مسئولیتی در قبال موالی برای خود قائل نیست. این دوره نمونه بارز یک «دوره آستانه‌ای» است. مفاهیم مسلط پیشین، یعنی *bandag* و *mardōm* در گفتمان حکومتی جدید جایگاه خود را از دست دادند و مفاهیم جدیدی مانند «امت»، «جماعت»، و به‌ویژه «موالی» جایگزین شدند. مفهوم «موالی» به‌عنوان یک پادمفهوم برای «عرب»، خود نشانگر یک گسست هویتی و سیاسی عمیق بود. «افق انتظار» حاکمان جدید با «فضای تجربه» جامعه ایرانی در تعارض قرار گرفت.

دوره سوم: «مردم» در نخستین متون فارسی دوره اسلامی
از نخستین متن‌های فارسی، ترجمه و تکمله تاریخ طبری یعنی تاریخ بلعمی آغاز می‌شود که از منظر تداوم واژگانی و انتقال واژه و مفهوم «مردم باهویت پهلوی ساسانی» به ایران عصر اسلامی، پیشگام است. این تاریخ‌نگاری در واقع ترجمه تاریخ طبری به زبان فارسی است که در دربار سامانیان و از قلم مقام اول دیوانسالاری ایرانی به‌خامه تحریر درآمده است (نک: بلعمی، ۱۳۵۳). واژگانی چون «خلق» و «خلایق» بسیار به کار برده می‌شود. به نظر می‌رسد این مفهوم در این زمان، سیطره معنایی و واژگانی از منظر زبانی دارد. دستگاه خلافت عباسیان در این دوره در قدرت و سامانیان، حکومتی ایرانی با فرمان خلیفه عباسی بر مصدر حکومتی منطقه‌ای نشسته‌اند. در این دوره، بخشی از نظام دیوانی ساسانی و متن‌های به‌جا مانده از آن عصر، در دستگاه خلافت عباسی به کار گرفته می‌شوند. و نظام دیوانی آنان را شکل می‌دهد و

در این فرایند، اصطلاحات، واژگان و مفاهیم منتقل می‌شوند. بخش دیگر، دهقان‌ها هستند که حکومت سامانی از میان آنان سر برآورده است. نظام دهقانی، با ساختار ساسانی، عاملیت انتقال موارث کهن به عهد جدید را عهده‌دار بوده و این نظام، به‌عنوان میراث‌دار ادبیات، فرهنگ و تمدن پیشااسلام، تلاش دارد ساختارها را نگاهبانی و تداوم بخشد. فضای ذهنی، فکری، اجتماعی و خاستگاه‌هایی که این افراد در آن ظهور پیدا کردند، در شکل‌دهی به مفهوم مردم مهم و مؤثر است. در این دوره، امنیت مردم، تأمین معیشت، رفاه و بهینه‌سازی زیست آنان، هسته اصلی دستورالعمل‌های حکومتی بوده است.

دوره چهارم: دوگانه «مردم - رعیت؛ مسئولیت»

از منظر محتوایی، تکالیف و وظایف، تغییراتی در مفهوم مردم دوره میانه شکل می‌گیرد؛ میدان معنایی این مفهوم گسترده شده و مفاهیمی چون خلق، توده، عامه، رعیت و پادمفاهیمی چون غوغاسالار، خارجی و... در متون آشکار می‌شود. در این دوره بیش از همه «رعیت»، در «میدان معنایی» مفهوم مردم بازتاب می‌یابد (نک: نظام‌الملک، ۱۳۴۰) کسانی که نقد جدی به نظام‌الملک دارند و اعتقاد دارند ریشه‌های استبداد از آرای او نشأت می‌گیرد، بایسته است به این نکته توجه نمایند که خواجه در چه جامعه‌ای قلم‌زده است. او فضای جنگ‌زده‌ای را تحویل گرفته است که با بحران اجتماعی شدید مواجه و در مقابل ابرمسئله حملات ترکان کوچ رو، راهی پیدا نمی‌کند جز آنکه قدرت را در اختیار یک نفر قرار دهد. گفتمان کلیدی «همه ملک سلطان راست» نمایندگی تلاش مداوم بر تداوم زیست یکجانشینی در مقابل زیست کوچ روی است و نه مهر تأییدی بر استبداد سلطانی. ناظر بر همین اولویت مهم، او از نظام «سلطانی و شبانی» سخن می‌گوید. با این همه، در نهایت باید اذعان کرد نظام‌الملک دل در گرو مردم، زیست، معیشت، رفاه و امنیت آنها دارد. هر چند به‌ناچار جامعه «رعیت» را بر قامت «مردم» می‌پوشاند، اما سلطان را از مقام مسئولیت خارج نمی‌سازد (نک: نظام‌الملک، ۱۳۴۰). از ویژگی‌های مختص این دوره، دوگانه‌های متعدد متعارض، متضاد و متناقض حاکم بر فضای سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و مذهبی جامعه است. دو بستر کنشگری موجود، یعنی دو گروه متعارض اهل قلم و اهل شمشیر، دو نظام سیاسی متفاوت، یعنی نظام خلیفگی و نظام سلطنت؛ دو نظام اجتماعی متضاد کوچ روی و شهری؛ دو رویه حکومتی متناقض، امپراتوری و نیروی گریز از مرکز قبایل؛ دو رویه مذهبی متضاد، تلاش برای وحدت اشعری‌گری تا ترورهای اسماعیلی به‌مثابه دولتی درون دولت؛ دو نظام معیشتی متفاوت، و به همین ترتیب مواردی دیگر، همگی بخشی از دوگانه‌های متعددی هستند که وزیر پیشین، به‌عنوان کنشگری در مقام

مؤلف، با آن‌ها در مواجهه‌ای تنگاتنگ قرار دارد و بار این‌همه بر دوش «معانی» سنگینی می‌کند که در سیرالملوک بازتاب یافته است. افزون بر این، فروپاشی نظام دهقانی و جایگزینی آن با نظام اقطاع‌داری، موجب بسیاری از مسائل دیگر می‌شود که در معنایابی‌های جدید مفاهیم، تأثیرگذاری شگرفی دارند.

دوره پنجم: تحول مفهومی «خلق»

بر اساس رهیافت تاریخ مفهومی راینهارت کوزلک، تحولات سیاسی و اجتماعی پیرو تهاجم مغول، زمینه‌ساز دگرگونی‌های عمیقی در منظومه مفهومی تاریخ‌نگاری فارسی شد. این دوره، شاهد جابه‌جایی مفهومی آشکاری از «مردم» به سمت «خلق» و «خلایق» است، به گونه‌ای که این واژه از حاشیه میدان معنایی به هسته مرکزی گفتمان تاریخی کوچ می‌کند. این انتقال، تنها یک تغییر واژگانی نبود، بلکه بازتابی از فروپاشی نظم پیشین (خلافت)، استقرار نظام سیاسی جدید (ایلخانی)، و زیست جهان پراکنده و بحران‌زده جامعه تحت سیطره کوچ‌نشینان است. در این بستر تاریخی، عظاملک جوینی، به‌عنوان نماد روشنفکر کارگزار در دستگاه ایلخانان، جایگاهی پارادوکسیکال می‌یابد. خاستگاه خانوادگی و پایگاه اجتماعی او که به اربابان جدید قدرت وابسته است، از یک سو و آگاهی عمیق او از مصائب «خلایق» از سوی دیگر، موضعی میانجی و توأم با «توازن» برای او رقم می‌زند. اثر سترگ او، «جهانگشای»، عرصه همین کشمکش مفهومی است. جوینی در میانه‌ای ایستاده است که از یک سو، در چارچوب «مشیت‌گرایی» آخرالزمانی، رویدادها را تقدیری می‌خواند (جوینی، ۱۳۶۲؛ ج ۳، نک: شرفی، ۱۳۹۲: ۹۱-۶۹) تا شاید مرهمی بر زخم‌های بی‌شمار جامعه باشد، و از دیگر سو، با خامه‌ای نقادانه، به بی‌رحمی‌ها و سیاست‌های ویرانگر مغولان می‌تازد و بر حفظ جان رعیت تأکید می‌ورزد.

تحلیل گفتمان تاریخ‌نگاری جوینی نشان می‌دهد که مفهوم «خلق» در قلم او، در نهایت، در «فضای معنایی رعیت بودن» تثبیت می‌شود. اولویت او نجات خلایق از چنگال مصائب است، اما این نجات نه در قالب بازگرداندن حاکمیت به «مردم» به‌مثابه کنشگران سیاسی، بلکه در قالب حمایت از ایشان به‌عنوان «رعایایی» تحقق می‌یابد که نیازمند امنیت و عدالت از سوی هر حاکمی (حتی غیرمسلمان) هستند. این دوگانگی را به‌وضوح می‌توان در ستایش هم‌زمان چنگیزخان و خوارزمشاه، یا در سکوت آگاهانه‌اش درباره فتح بغداد - درحالی‌که خود حاکم آن می‌شود - مشاهده کرد. این سکوت، خود گویای تعلق خاطر پنهان مورخ به نظم عباسی و عدم مشروعیت‌بخشی کامل به گسست تاریخی رخ داده است. بدین ترتیب، جهانگشای

جوینی، نه به‌عنوان متنی مطیع محض قدرت، بلکه به‌مثابه عرصه‌ی تقابل و تداخل میدان‌های معنایی متعارض فهمیده می‌شود؛ متنی که در آن مفهوم «خلق» در تقاطع گفتمان‌های قدرت، رعیت‌پروری، انتقاد و تسلیم به مشیت الهی، معنایی نو و وابسته به شرایط امکان عصر مغول می‌یابد (نک: جوینی، ۱۳۶۲).

دوره ششم: استحاله مفهومی به‌سوی «رعیت رمه‌گی» و تثبیت گفتمان شبانی

در پرتو تاریخ مفهومی رای‌نهارت کوزلک، دوره ششم شاهد یک «جابه‌جایی سمانتیک» (Semantic Shift) بنیادین است، جایی که مفهوم «رعیت» به کانون گفتمان سیاسی راه می‌یابد و به تدریج جایگزین مفهوم فعال و همه‌شمول‌تر «مردم» می‌شود (رعیت رمه‌گی). بر اساس نظریه کوزلک در مورد تقابل «فضای تجربه» و «افق انتظار»، فروپاشی نظم پیشین (ایلخانان) و بی‌ثباتی دوره فترت، «فضای تجربه» بحران‌زده‌ای پدید می‌آورد که زمینه را برای ظهور «افق انتظار» جدید مبتنی بر ثبات و نظم مطلق فراهم می‌کند. در این بستر، گفتمان مسلط «شبانی» با محوریت مفهوم «رعیت» صورت‌بندی می‌شود. این تحول تنها یک تغییر واژگانی نیست، بلکه نشانگر دگرذیسی در خود ماهیت رابطه حاکم و محکوم و انتقال کامل از یک «میدان معنایی» مردم - محور به یک «هسته اصلی» جدید رعیت - محور است.

این گذار مفهومی در اوج خود در آثار فضل‌الله بن روزبهان خنجی، فقیه، مورخ و سیستم‌نامه‌نویس پرآوازه، تئوریزه و نهادینه می‌شود. خنجی با تلفیق هنرهای گفتمان سنت (فقه، تاریخ، اندرزنامه‌نویسی)، به بازتعریف روابط سیاسی می‌پردازد. در دستگاه فکری او، مفهوم «رعیت» از هویت انسانی تهی می‌شود و به «رمه» تقلیل می‌یابد که «اطاعت‌پذیری محض» و «شکرگزاری مطلق» در برابر «شبان» (سلطان)، حتی در مواجهه با ستم او، واجب می‌شود. این تقابل، به گفته کوزلک، نوعی «تقابل مفهومی غیریت‌ساز» (Conceptual Asymmetry) ایجاد می‌کند که در آن دو سو به قطب‌های کاملاً متضاد تبدیل می‌شوند: سلطان به مقامی «فراتر از انسان» و رعیت به موجوداتی «فروتر از انسان» فرو می‌غلطند و هر دو از صورت انسانی خود خارج می‌شوند. در این گفتمان، هر فعل سلطان، از جمله کردار ظالمانه، نفساً دارای مشروعیت و واجب‌الشکر تفسیر می‌شود (نک: خنجی، ۱۳۶۲: ۴۷-۴۸؛ همو، ۱۳۸۴: ۱۷-۱۸؛ نک: حیدرنازاد، ۱۴۰۰: ۱۰۰-۸۱).

بستر این دگرذیسی مفهومی، شرایط اجتماعی - سیاسی پرآشوب پس از ایلخانان بود: پراکندگی قدرت، ظهور حکومت‌های محلی، یورش تیمور و تلاش او برای یکپارچه‌سازی، ضعف جان‌شینانش و نهایتاً ظهور صفویه. این بی‌ثباتی‌ها، «افق انتظار» جامعه را به سمت آرزوی

یک نظم متمرکز و بانبات سوق داد و گفتمان خنجی پاسخی ایدئولوژیک به این نیاز بود. او با احیای یک مفهوم قدیمی «رعیت»، معنایی جدید و مبتنی بر «نظام شبانی» در آن دمید و آن را به هسته اصلی گفتمان سیاسی بدل کرد. این صورت‌بندی تا دوره مشروطه به‌عنوان گفتمان مسلط بازتولید شد. تحلیل این دوره بر اساس تاریخ مفهومی کوزلک نشان می‌دهد که چگونه «چیدمان نشانه‌ها» و روابط بین واژگانی (مانند تقابل «رعیت»/ «سلطان») در متون این عصر، مستقیماً با «تنازع نیروهای اجتماعی» و نیاز به تثبیت یک نظم سیاسی جدید پیوند خورده است. گفتمان خنجی، با تقدیس رابطه شبان - رمه، نه تنها سلطه سیاسی بلکه یک نظم هستی‌شناختی خاص را بر جامعه ایرانی تحمیل کرد که آثار آن برای قرن‌ها تداوم یافت.

دوره هفتم: گسست مفهومی در عصر مشروطه؛ تقابل «رعیت - ملت» در غیاب «شهروند»

دوره مشروطه را می‌توان نقطه عطفی «آستانه‌ای» در تاریخ ایران دانست که در آن، «فضای تجربه» سنتی مبتنی بر رعیت‌وارگی، با «افق انتظار» جدیدی برای حاکمیت قانون در تقابل قرار گرفت. این دوره، شاهد یک «گسست بنیادین» در میدان معنایی مفهوم «مردم» است. برای نخستین بار، گفتمان سیاسی با یک دوپارگی مفهومی عمیق مواجه شد: معنای مردم در تقاطع گفتمان‌های «شرع» و «قانون» بازتعریف شد و هویتی دوپاره و منازعه‌برانگیز یافت. در این گذار، مفهوم «مردم» از دلالت پیشامدرن خود به‌عنوان «رعیت» یا «توده بی‌ساختار»، به‌سوی مفهومی سیاسی با بار ایدئولوژیک و دموکراتیک حرکت کرد. مفهوم «ملت» - که در هم‌زیستی و گاه رقابت با مفهوم دینی «امت» قرار گرفت - به‌عنوان حامل این معنای جدید ظاهر شد.

این اسناد، همچنان در چارچوب طبقات پیشامدرن (از قبیل علما، اعیان، بازرگانان و اصناف) سخن می‌گویند و فاقد آن زبان حقوقی جهان‌شمولی هستند که لازمه مفهوم شهروندی مدرن است. این «غیاب واژگانی» به گفته کوزلک، نشانگر یک ناسازگاری عمیق بین «افق انتظار» ایجادشده و «فضای تجربه» موجود است. درحالی‌که مشروطه‌خواهان در پی بنیان‌نهادن نظامی جدید بودند، گفتمان و ابزارهای مفهومی آنان هنوز به‌طور کامل از قید روابط پیشاسیاسی رها نشده بود. مفهوم شهروندی که در تقابل مستقیم با «رعیت - رمه‌گی» تعریف می‌شود، در این متون حاضر نیست؛ با این حال، شیخ معنایی و کارکردی آن را می‌توان در لابه‌لای مفاهیم جایگزینی مانند «ملت»، «مردم» و حتی «رعیت» - که این بار در چارچوب جدیدی به معنای «تابعان کشور» به کار رفت - ردیابی کرد. این امر حاکی از یک «تداوم در دل گسست» است؛ جایی که مفاهیم سنتی مجبور به حمل معانی مدرن می‌شوند، بی‌آنکه توانایی حمل تمامی دلالت‌های مفهومی جدید را داشته باشند. در نتیجه، مواجهه واقعی و عینی

بین «رعیت - رمه‌گی» و «شهروند» هرگز به طور کامل رخ نداد. به جای آن، یک تقابل ضمنی و حل‌نشده در بطن گفتمان سیاسی ایران جای گرفت. کشمکش نیروهای اجتماعی و سیاسی در تاریخ معاصر ایران را می‌توان تا حد زیادی به‌عنوان تلاشی برای به کرسی نشاندن معنای یکی از این دوگانه مفهومی فهمید: از یک سو، «رعیت» در هیئت جدیدی از «مردم» و از سوی دیگر، «شهروند» با تمامی لوازم حقوقی و هویت مستقل آن. این «منازعه مفهومی» که ریشه در غیاب اولیه و سپس فهم ناقص مفهوم شهروند دارد، تا به امروز به شکل یک چالش ساختاری در عرصه عمومی ایران تداوم‌یافته است.

دوره مشروطه آغاز دوره مهم و نوینی است که در دوره‌بندی‌های ذکر شده می‌توان آن را دوره منازعه شرع و قانون یا مشروطه و مشروعیت اطلاق کرد. یعنی مفهوم «مردم» در پیوند با «قانون» و «شرع» دوباره شده و دو معنا پیدا می‌کند. این امر مسئله مهمی در لایه‌های زمانی و گسستی مهم در تاریخ مفهومی مردم است. با ظهور مدرنیته در ایران و وقوع انقلاب مشروطه گسست جدی در میدان معنایی مفهوم مردم و رعیت رخ داد. برای اولین بار ایرانیان با مفهوم جدیدی در تاریخ خود مواجه شدند که معنای خاصی از مردم را پشتیبانی می‌کرد که تاکنون بدین شکل در گفتار و متون ایرانیان پیکربندی نشده بود. در انقلاب فرانسه «مردم» به‌عنوان سوژه تاریخ و منبع حاکمیت معرفی شد. در ایران مشروطه، مفهوم «ملت» و «امت» در هم‌زیستی قرار گرفت و معنای مردم به مثابه «ملت» شکل گرفت. مفهوم «مردم» در این دوره از معنای پیشامدرن (به‌عنوان رعیت یا توده بی‌ساختار) به مفهومی سیاسی با بار ایدئولوژیک و دموکراتیک تبدیل شد. شایان توجه است مفهوم شهروندی در متن فرمان‌های مشروطه وجود ندارد (فرمان مشروطه اول، دوم و سوم ۱۲۸۵) در اساسنامه مشروطه (نظامنامه اساسی) قانون اساسی سه‌گانه و که توسط مشروطه‌خواهان و روشنفکران تحریر شده از مفهوم شهروند استفاده نشده است. (قانون اساسی مشروطه اول و دوم ۱۲۸۵ و ۱۲۸۶) ضمن آنکه معنایی از آن مستفاد می‌شود که مشروطه‌خواهان به دنبال آن بودند در واقع «شهروندی» در تقابل با «رعیت - رمه‌گی» است. این مفهوم که در این زمانه در میدان معنایی مفهوم مردم ظهور پیدا کرد تاکنون بدین شکل در متون و فضاها کارکردی حضور نداشته است. با بررسی سه فرمان مشروطه، فرمان اول مجلس (طبقاتی) فرمان دوم مجلس شورای اسلامی، فرمان سوم مجلس شورای ملی و متون مدون نظامنامه انتخاباتی که چهار جریان در تدوین آن دخالت دارند یعنی روشنفکران، بازاریان، روحانیان و درباریان این موارد مشخص می‌شود: مفهوم شهروند از نظر واژگانی در غیاب کامل است؛ اما بخش‌هایی از معنا و کارکرد و نقش آن در مفاهیم دیگر به ویژه مفاهیم «ملت» و «مردم» جاخوش کرده است و حتی تا حدودی در مفهوم «رعیت» البته

در نظم جدید که به شکل محدود در معنای «پیروان» و «تابعان» در بندی از نظام‌نامه انتخاباتی به کار رفته است. در واقع مفهوم «رعیت پیشامشروطگی» به مفهوم «ملت» تبدیل می‌شود؛ ملت نه در معنای آیینی آن.

بروز کامل مفهوم شهروند در جامعه به «قانون»، «نهادهای مدنی» و «آگاهی» را می‌طلبد. از این رو بلافاصله پس از مشروطه در متون و فضاهاى گفتاری و گفتمانی جاخوش نکرد. هرچند معنای دقیق آن کمتر مورد کاربرد قرار گرفت، اما از ملت ایران و مردم ایران و حتی به طور محدود و انگشت شمار از رعیت به معنای تابعان کشور ایران یاد شده است. مفهوم رعیت در فرمان مشروطه وجود دارد، اما در قانون اساسی و متمم وجود ندارد. در سه فرمان مشروطه صحبت از طبقات پیشامدرن است و نه مفهوم شهروندی در معنای مدرن آن. در نظام‌نامه انتخاباتی همچنان نگاه سلسله‌مراتبی قدرت وجود دارد و ملت به‌عنوان مفهومی که بخواهد طبقه متوسط را نمایندگی وجود ندارد. در متمم قانون اساسی که مهم‌تر است، تحت فشارهای سیاسی از حقوق ملت اشارات صریحی می‌شود (نک: فرمان اول مشروطه ۱۲۸۵، فرمان دوم مشروطه، ۱۲۸۵؛ فرمان سوم مشروطه ۱۲۸۵، نظام‌نامه انتخاباتی، ۱۲۸۶، متمم قانون اساسی، ۱۲۸۶؛ نک: بلامی، ۱۳۹۴؛ قاضی اوغلو، ۱۴۰۳؛ مسعودی، ۱۴۰۰؛ ایران‌منش، ۱۳۹۴).

در جمع‌بندی نهایی باید اشاره کرد فهمی که از مفهوم شهروندی در ایران بازتاب یافت در سطحی نبود که در فضای مدرن غرب مطرح بود. از این رو یک فاصله معرفتی میان مفهوم «شهروند» در ایران و غرب شکل گرفت. این فاصله با گذر زمان، در برخی موارد زاویه بیشتری هم از معنای اصلی پیدا کرد. در واقع در حالی که بیشترین اهتمام به اصلاح شیوه و نوع حکومت در ایران گذاشته شد؛ کمترین توجه به مفهوم شهروند، کارکرد و کاربست آن شد. از این رو این کشمکش دامنه‌دار در تاریخ معاصر ایران تا امروز تداوم دارد و پرداختن تفصیلی به این معنا نیازمند پژوهش مستقل است. در واقع «رعیت - رمه‌گی» پس از مشروطه «بایسته» بود با استعلایی‌ترین مفهوم مردم؛ یعنی «شهروند» مواجه می‌شد؛ اما عملاً چنین مواجهه عیانی رخ نداد چرا که شهروند از منظر واژگانی در این ایام کاملاً غایب است و از منظر معنا، کارکرد و نقش تا حدودی در مفاهیم دیگر که سابقه واژگانی پیشامدرن داشتند یعنی «مردم»، «ملت» و تا حدودی «رعیت» و «خلق» تبلور یافت. هر چند این مفاهیم سنت در معنای جدید کارکرد یافتند؛ اما در حمل تمام آنچه در معنای «شهروند» داشت توفیق چندانی نیافتند. بنابراین، بدون آنکه روشن باشد رویارویی ضمنی دو مفهوم «رعیت - رمه‌گی» و «شهروند» در پسامشروطه همچنان به نوع دیگری تداوم یافته و عملاً تعارضات و مباحثات نیروهای اجتماعی و سیاسی در ایران به کرسی نشاندن معنا و کارکرد هر کدام از این دوگانۀ مفهومی

یعنی «رعیت» در وجه مردم و «شهروند» در وجه حقوقی مدرن آن است.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با اتکا به روش - نظریه «تاریخ مفهومی» راینهارت کوزلک، در پی ارائه مبنا و دوره‌بندی متفاوت برای فهم تاریخ ایران بود. براین اساس، هر مفهوم، «سرگذشت» (Begriffsgeschichte) خود را دارد که روایتی گویا از بستر اجتماعی - سیاسی خویش است. تحولات زبانی و به‌ویژه دگرگونی در «مفاهیم بنیادین» (Grundbegriffe)، کلیدی برای ترسیم مختصات هر دوره تاریخی به شمار می‌آید. مطالعه سیر تحول دو ابرمفهوم «مردم» و «رعیت» در تاریخ میانه و معاصر ایران، صحنه یک نزاع گفتمانی دیرپا را آشکار می‌سازد. همان‌گونه که کوزلک تأکید می‌کند، «چیدمان نشانه‌ها» و روابط بین یک مفهوم با «پادمفاهیم» (Gegenbegriffe) خود، مستقیماً با «تنازع نیروهای اجتماعی» پیوند خورده است. از تحلیل این روابط می‌توان به میدان‌های معنایی، کارکردها و ویژگی‌های مفاهیم در بستر خاص خود دست یافت. بازخوانی مفهوم «مردم» از این منظر، نه تنها تطورات زبانی که گسست‌ها، تداوم‌ها و انتقال‌های معنایی آن را در تقاطع «فضای تجربه» (مانند تهاجم مغولان، بی‌ثباتی دوره فترت و انقلاب مشروطه) و «افق انتظار» (مانند آرمان برقراری حکومت قانون) نمایان می‌سازد. دوره «رعیت - رمه‌گی» که با گفتمان خنجی به اوج خود رسید، تا آستانه عصر مشروطه به نوعی تداوم یافت. با وقوع مشروطه، یک «گسست» بنیادین رخ داد؛ «افق انتظار» جدیدی پدید آمد که بر حاکمیت قانون و کنشگری سیاسی استوار بود. در این دوره، مفهوم «مردم» از معنای پیشامدرن خود به‌عنوان رعیت منفعل، به سوی معنایی سیاسی با بار دموکراتیک حرکت کرد. با این حال، تحلیل اسناد بنیادین این عصر حاکی از یک پارادوکس مرکزی است: درحالی که «افق انتظار» مشروطه‌خواهان طالب مفهوم مدرن «شهروند» بود، «فضای تجربه» گفتمانی آنان فاقد واژه و مفهوم منسجمی برای بیان این معنا بود. در نتیجه، شاهد یک «غیاب واژگانی» (lexical absence) در متون رسمی هستیم و معنای شهروندی ناگزیر در پشت مفاهیم سنتی‌تری مانند «ملت»، «مردم» و حتی «رعیت» (با معنایی جدید) پنهان شد. این امر به یک تقابل حل‌نشده مفهومی انجامید. رویارویی تاریخی «رعیت رمه‌گی» با «شهروند» هرگز به‌طور کامل و عینی در عرصه گفتمان رخ نداد، بلکه به یک کشمکش ضمنی و مزمن تبدیل شد؛ بنابراین، هسته اصلی بسیاری از تعارضات و مباحثات نیروهای اجتماعی - سیاسی در ایران معاصر را می‌توان تلاشی برای به کرسی نشاندن معنای یکی از این دوگانه مفهومی دانست: از یک سو، بازتولید «رعیت» در هیئت‌های جدید و از سوی دیگر، استقرار «شهروند» با تمامی

لوازم حقوقی، سیاسی و روان‌شناختی آن.

دوره «رعیت - رمه‌گی» تا عصر مشروطه که ایرانیان با مفهوم «شهروندی» آشنا می‌شوند؛ تداوم داشته و موقعیت رعیت به سوی تحقیر شدن بیشتر تغییر می‌یابد؛ اما با وقوع انقلاب مشروطه مفهوم «شهروندی» - وام گرفته از مباحث تاریخ معاصر اروپا - بر مفهوم «مردم» گنجانده و افزوده می‌شود. از این رو، به رغم یکسانی واژگانی مردم در دوره سنت و مدرن، موقعیت مفهومی مردم با گسست معنایی و کارکردی نسبت به ادوار پیشین مواجهه می‌شود. می‌توان این عصر را آغاز دوره جدید در مفهوم مردم نسبت به ادوار تاریخی اطلاق کرد. مردم در این مرحله انتخاب‌گر، کنش‌گر، پرسش‌گر و ملاک هر موفقیتی در سنجش با حکومت قرار می‌گیرد. این همان معنای مفهوم «شهروندی» است. این مرحله با گسست عمیق در معنا و کارکرد می‌تواند پایان کارکردی برای «واژه مردم» در نظر گرفت؛ اما مردم از نظر واژگانی عملاً تداوم دارد و حتی بر مفهوم شهروند سیطره یافته است. از آنجا که شهروند بار حقوقی و اجتماعی دارد می‌توان با تمرکز دادن آن بجای مفهوم مردم از مشابهات صوری در معنا که با پشتیبانی روایی و تاریخی صورت می‌گیرد؛ عبور کرده و به مفهوم «شهروند» با کارکرد حقوقی و اجتماعی در دوره جدید دست یافت.

درواقع در سنت فکری منتج به انقلاب مشروطه، نیاز بوده است مفهوم «مردم» در حسیض‌ترین وجه آن یعنی «رعیت - رمه‌گی» با استعلایی‌ترین وجه مردم؛ یعنی «شهروند» رویارو شود و انقلاب «مشروطه» نقطه تلاقی این دو فراز و فرود گردد، اما عملاً این اتفاق حداقل در منازعه مفهومی واژگانی رخ نداده است. مفهوم شهروند نه در معنای منسجم مدرن آن و نه حتی از نظر واژگان در متون مشروطه تولید نشد؛ بلکه از مفاهیم دیگری مانند «ملت» و یا همان «مردم» و حتی در معدود مواردی از «رعیت» استفاده گردید. به نظر می‌رسد بازتولید مفاهیمی که در سنت وجود داشت مانند «مردم» و «ملت» و فقدان تولید مفهوم «شهروند» در عصر مشروطه از دلایل عدم توجه به کارکردهای حقوقی، سیاسی، جامعه‌شناختی، روان‌شناختی و رفاهی مفهوم «شهروند» بوده که به خوبی در جامعه ایرانی فهم نشد. درواقع آنچه بیش از هر چیز نیاز به مبارزه مدنی داشت مفهوم «شهروند» و جا انداختن حقوق، وظایف و کارکردهای آن بود. در حالی که بیشترین کوشش مبارزان مدنی به مفهوم حکومت و نوع آن معطوف شد. البته در عمل رویارویی دو مفهوم رعیت و شهروند، در بستر جامعه ایرانی تداوم یافته و هسته اصلی تعارضات و مباحثات نیروهای اجتماعی و سیاسی در ایران به کرسی نشاندن هر کدام از این دوگانه مفهومی یعنی «رعیت» و «شهروند» در وجوه گوناگون آن یعنی حقوقی، جامعه‌شناختی، رفاهی، سیاسی، روان‌شناختی بوده است؛ همچنان‌که اشاره رفت در

پژوهش مستقل دیگری بدان پرداخته خواهد شد.

در نهایت، این پژوهش نشان داده است که تمرکز انحصاری بر اصلاح «نوع حکومت» در مشروطه، بدون تولید و تثبیت مفهومی هم‌تراز آن، یعنی «شهروند»، یک خلأ نظری و عملی بنیادین به‌جای گذاشت. به بیان کوزلکی، «افق انتظار» از «فضای تجربه» گسست، اما مفهوم لازم برای پل زدن بین این دو خلق نشد. از این‌رو، منازعه بر سر معنای «مردم» و جایگاه او در نظام سیاسی، به‌عنوان میراثی مفهومی از عصر مشروطه، تا به امروز تداوم‌یافته و فهم آن کلید درک تحولات جامعه ایران است.

فهرست منابع و مطالعات

- احمدوند، شجاع؛ یاور، مجتبی. (۱۳۹۴). تحول مفهوم مردم، از رعیت تا جمعیت؛ نخستین گام‌ها در راستای جهانی‌شدن در عصر قاجار. *مطالعات راهبردی سیاست‌گذاری عمومی*، ۶(۱۸)، ۹۱-۱۲۴. https://sspp.iranjournals.ir/article_13798.html
- اندرسن، ن. آ. (۱۳۹۴). درباره تاریخ مفاهیم راینهارت کوزلک. ترجمه نیما اکبری مقدم. فصلی از کتاب نظریه و واقعیت، آرش حیدری و دیگران. تهران: تپسا.
- ایران‌منش، محمدرضا. (۱۳۹۴). *مفهوم شهروندی*. تهران: نگاه معاصر.
- بلامی، ریچارد. (۱۳۹۴). *شهروندی*. ترجمه عبدالرضا سالار بهزادی. تهران: بصیرت.
- بلعمی، ابوعلی. (۱۳۵۳). *تاریخ بلعمی*، تکمله و ترجمه تاریخ طبری. تصحیح محمد پروین گنابادی. تهران: کتاب‌فروشی زوار.
- جمادی، سیاوش. (۱۳۸۷). *زمینه و زمانه پدیدارشناسی؛ جستاری در زندگی و اندیشه‌های هوسرل و هایدگر*. تهران: ققنوس.
- جوینی، عظاملک. (۱۳۶۲). *تحریری نو از تاریخ جهانگشای*. تصحیح منصور ثروت. تهران: امیرکبیر.
- حسن دخت فیروز، سیما؛ نجومیان، امیرعلی؛ داوری اردکانی، نگار. (۱۳۹۹). الگویی برای بررسی مفاهیم کلیدی سیاسی - اجتماعی در تاریخ ایران معاصر؛ مسئله روش. *مجله تاریخ ایران*، ۱۳(۱)، ۷۷-۹۹. DOI: 10.52547/irhj.13.1.77
- حسن دخت، سیما. (۱۴۰۰). *مطالعه حوزه واژگانی فرودستان در سپهر سیاسی - اجتماعی ایران معاصر* (رساله مقطع دکتری). دانشکده ادبیات و دانشگاه شهید بهشتی، تهران.
- حسن دوست، محمد. (۱۳۹۵). *فرهنگ ریشه‌شناختی زبان فارسی*. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- حیدرنژاد، یوسف. (۱۴۰۰). جایگاه امر قدسی در جریان تاریخ‌نگاری مدینه و عراق. *تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگاری*، ۳۱(۲۸)، ۸۱-۱۰۰. DOI: 10.22051/hph.2023.41879.1632
- حیدری، آرش و همکاران. (۱۳۹۴). *نظریه و واقعیت*. تهران: تپسا.
- خنجی، فضل‌الله بن روزبهان. (۱۳۶۲). *سلوک‌الملوک*. به کوشش محمدعلی موحد. تهران: خوارزمی.

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۴، شماره ۳۴، پاییز و زمستان ۱۴۰۳ / ۶۷

خنجی، فضل‌الله بن روزبهان. (۱۳۸۴). *مهمان نامه بخارا*. تصحیح منوچهر ستوده. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

خنجی، فضل‌الله بن روزبهان. (۱۳۸۴). *تاریخ عالم‌آرای امینی*. به کوشش محمد اکبر عشیق. تهران: میراث مکتوب.

دلیر، نیره. (۱۳۹۳). *گفتمان رعیت و راعی در نظام اندرزننامه‌ای دوره اسلامی*. *جستارهای سیاسی معاصر*، ۱۳(۵)، ۶۲-۸۲. https://politicalstudy.ihcs.ac.ir/article_1507

دلیر، نیره. (۱۴۰۰). *جامعه‌شناسی تاریخی «قدسیت سلطان» و مفهوم «ظل‌الله» بر اساس منابع تاریخ‌نگاری دوره ایلخانی*. *تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری*، ۳۱(۲۸)، ۱۰۱-۱۱۹.

[DOI: 10.22051/hph.2022.39400.1597](https://doi.org/10.22051/hph.2022.39400.1597)

دلیر، نیره و مطلوب کاری، اسماعیل. (۱۴۰۱). *بازشناسی دو مفهوم «مردم» و «بندگ» در اندرزننامه‌ها و متون فقهی فارسی میانه زردشتی*. *زبان‌شناخت*، ۱۳(۱)، ۱۳۵-۱۵۹.

[DOI: 10.30465/s.2022.38707.2011](https://doi.org/10.30465/s.2022.38707.2011)

ذیلایی، نگار. (۱۳۹۳). *تطور اصطلاح رعیت و قشربندی رعایا در تشکیلات اسلامی*. *فصلنامه تاریخ و تمدن اسلامی*، ۱۰(۱)، ۱۰۴-۸۷.

<https://sanad.iau.ir/Journal/jhcin/Article/788037/FullText>

شرفی، محبوبه. (۱۳۹۲). *بازتاب اندیشه مشیت الهی در تاریخ‌نگاری عصر ایلخانی (با تأکید بر تاریخ جهانگشا و تاریخ وصاف)*. *جستارهای تاریخی*، ۴(۲)، ۶۹-۹۱.

https://historicalstudy.ihcs.ac.ir/article_971.html

عبدی، عیسی. (۱۴۰۱). *مردم در گفتمان‌های تاریخ معاصر ایران (۱۳۵۷-۱۳۸۵)*. تهران: فرهامه. قاضی اوغلو، عایشه. (۱۴۰۳). *تحول شهروندی از عضویت تا حق بنیادی*. تهران: نقد فرهنگ. کوزلک، راینهارت. (۱۴۰۱ الف). *تاریخ مفهومی: بنیان‌های نوین نظریه تاریخ*. ترجمه عیسی عبدی. تهران: فرهامه.

کوزلک، راینهارت. (۱۴۰۱ ب). *مقدمه‌ای بر مفاهیم بنیادین تاریخی: تاریخ تحول مفهوم بحران*. ترجمه بهنام جودی. تهران: گام نو.

مانزلو، آلن. (۱۴۰۳). *مفهوم‌شناسی تاریخ؛ راهنمای مطالعات تاریخی*. ترجمه سید هاشم آقاجری و بهزاد کریمی. تهران: فرهنگ نشر نو.

مسعودی، علی. (۱۴۰۰). *مشروطه ایرانی و مسئله قانون، درآمدی بر مفهوم مدرن قانون اساسی و فهم نسل اول روشنفکران ایرانی از آن*. تهران: علمی و فرهنگی.

مطلوب کاری، اسماعیل؛ دلیر، نیره. (۱۴۰۰). *بررسی کارکرد و معنای چهار واژه رساننده مفهوم اجتماعی - سیاسی «مردم» در کتیبه‌های فارسی باستان*. *تحقیقات تاریخ اجتماعی*، ۲(۱۱)، ۲۹۱-

[DOI: 0.30465/shc.2022.40839.2351](https://doi.org/10.30465/shc.2022.40839.2351) ۳۱۶

ملایی توانی، علیرضا. (۱۴۰۱). *مبدأ دوره جدید تاریخ ایران کجاست؟ تاریخ اسلام و ایران*، ۳۲(۵۴)،

[DOI: 10.22051/hii.2022.38812.2593](https://doi.org/10.22051/hii.2022.38812.2593) ۱۸۱-۱۶۱

ملایی توانی، علیرضا. (۱۴۰۲). دوره‌بندی در تاریخ، طرح پژوهشی. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

میرفخرایی، مهشید. (۱۳۹۳). بررسی دینکرد ششم. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

میرفخرایی، مهشید. (۱۳۹۷). *دادستان دینی*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

نظام‌الملک، ابوالحسن حسن بن علی. (۱۳۴۰). *سیرالملوک؛ سیاست‌نامه*. تصحیح هیوبرت دارک. تهران: علمی و فرهنگی.

هایدگر، مارتین. (۱۳۹۸). *هستی و زمان*. ترجمه سیاوش جمادی. تهران: ققنوس.

هیرشلمر، کنراد. (۱۳۹۵). *تاریخ‌نگاری عربی در دوره میانه: مؤلف در مقام کنشگر*. ترجمه زهیر صیامیان گرجی. تهران: سمت.

ون دایک، تون. (۱۴۰۰). *جامعه و گفتمان؛ بافت اجتماعی چگونه بر متن و گفتار تأثیر می‌گذارد*. ترجمه طاهر اصغری‌پور. تهران: نگاه معاصر.

فرامین و قوانین

فرمان اول، دوم و سوم مشروطه (۱۲۸۵-۱۲۸۶ هجری شمسی)

قانون نظام‌نامه انتخابات مجلس مشروطه اول و دوم، ۱۲۸۵-۱۲۸۶ هجری شمسی

متمم قانون اساسی مشروطه ۱۲۸۵ هجری شمسی.

Books

Koselleck, *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*, translated by Keith Tribe, London: Verso.

Koselleck, Reinhart. (2018). *Sediments of time: on possible histories*. [translated and edited into English] Stefan-Ludwig Hoffmann and Sean Franzel. Stanford University Press, Stanford, California.

Koselleck, Reinhart. (1989). social history and conceptual history; *International Journal of Politics, Culture, and Society*, V2; Issue 3; 308-325.